

प्रकरण - ३
'नामदार' कादंबरीचा अभ्यास

प्रकरण - ३ रे

'नामदार' कादंबरीचा अभ्यास

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ 'नामदार' कादंबरीचे कथानक.
- ३.३ 'नामदार' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा.
- ३.४ 'नामदार' कादंबरीतील निसर्ग व परिसर.
- ३.५ 'नामदार' कादंबरीतील पुढारीपण.
- ३.६ 'नामदार' कादंबरीतील समाज जीवन.
- ३.७ 'नामदार' कादंबरीतील माणदेशी प्रादेशिकता.
- ३.८ 'नामदार' कादंबरीतील शक्तिस्थाने.
- ३.९ समारोप

प्रकरण - ३ रे

‘नामदार’ कादंबरीचा अभ्यास’

३.१ प्रस्तावना :-

या प्रकरणामध्ये पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण प्रादेशिक जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या ‘नामदार’ कादंबरीचा अभ्यास करावयाचा आहे. लेखक सीताराम सावंत हे ही याच प्रदेशामध्ये राहणारे असल्याने त्यांचे जीवनानुभव व प्रदेश कादंबरीतून रेखाटला गेला आहे. प्रादेशिकतेचे स्वरूप ठरविण्यासाठी प्रादेशिकतेचे निकष पानोपानी पहावयास मिळतात.

या कादंबरीचे कथानक काही अंशी माणदेशात घडते तर काही कथानक माणदेशालगतच्या प्रदेशामध्ये घडताना आढळते. परंतु या कादंबरीमध्ये येणारी प्रतिके, प्रतिमा, म्हणी, वाक्प्रचार आणि वैशिष्ट्यपूर्ण बोली माणदेशातीलच आहे. प्रादेशिक लोकजीवन आणि राजकारण यांच्या समन्वयाबरोबरच प्रबोधन व जीवनविषयक तत्त्वे सांगितलेली आहेत.

माणदेशी माती ही साहित्यिकांना पोषक आहे. या मातीतूनच पंडित कवी श्रीधरपंत नाझरेकर, माडगूळकर बंधू, शंकरराव खरात, ना. सं. इनामदार, द. ता. भोसले, उत्तम बंडू तुपे इ. लेखकांनी आपल्या माणदेशी लेखणीने अवघा महाराष्ट्र वेडावून टाकला आहे. याच मातीत गरीब शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या सावंत यांनी त्या पावलांवर पाऊल ठेऊन साहित्य निर्मिती केली आहे. बहुजन समाजातून पुढे आलेला हा साहित्यिक समाजाला दिशा देण्याचे परिवर्तनवादी कार्य करतो आहे.

‘नामदार’ ही संपूर्ण कादंबरी पात्रमुखी आहे. त्यामुळे कादंबरीचे कथानक गतिमान झाले आहे. ही कादंबरी वाचकाला खेळवून ठेवणारी शेवटपर्यंत उत्कंठा वाढवणारी आहे. समाज जीवनातील सर्वच अंगावर राजकारणाचा प्रभाव पाहून कोवळ्या छगूच्या निर्मळ मनावर पुढारीपण कोरले जाते. पुढारी बनणे ही त्याची महत्त्वाकांक्षा बनते. या छगूच्या राजकारणाभोवती ही कादंबरी फिरताना दिसते.

सीताराम सावंत यांच्या ‘नामदार’ कादंबरीच्या प्रकाशन सोहळ्यामध्ये बोलताना अरुण गोडबोले म्हणतात, “परिवर्तनवादी चळवळीचा वेग वाढल्याने ग्रामीण भागातूनही साहित्याच्या प्रांतात नवनवे हुंकार उमटत आहेत. स्वप्न व सत्य यातील विसंगती व सवतीचे पोर ते मंत्री असा कथानायक छगनचा प्रवास सावंत यांनी समर्थपणे मांडला.”^१ महाराष्ट्र बदलत आहे या बदलामुळेच ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात साहित्याची निर्मिती होऊ लागली आहे.

केवळ मनोरंजन व्हावे आणि वाचकांना एका वेगळ्या शब्दसौंदर्यात घेऊन जाण्यात सीताराम सावंत या कादंबरीत यशस्वी झाले आहेत. लेखक हा समाजातील घटक असून अवतीभोवती घडणाऱ्या राजकारणातील घटनेबरोबरच, चिंतनातून स्वप्नरंजनातून तयार केलेली ही कादंबरी आहे. अशा प्रकारच्या स्वप्नरंजनावर आधारित असलेल्या कादंबऱ्यांविषयी म. सु. पाटील म्हणतात, “कोणताही लेखक विशिष्ट स्थळी, विशिष्ट काळी, विशिष्ट समाजात जन्माला येतो व जगत, वाढत व विकसत जातो. तो आपल्या विचारांनी व मनीमानसी उचंबळून येणाऱ्या उत्कट भावभावनांनी विश्व मानव बनला तरी त्याच्या संस्कारक्षम वयातील सभोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीच्या अनुकूल प्रतिकूल संस्कारापासून त्याची सुटका नाही.”^२ अशाच प्रकारचे संस्कार सावंत यांच्या बालमनावर झाले. माणदेशातील जीवनात समाजाने दिलेला अनुभव आणि स्वतःच्या भावभावना यांचे प्रतिबिंब त्याच्या लेखनात आलेले दिसते. साहित्य आणि समाज एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजाचे संस्कार साहित्यावर होतात. त्यातूनच साहित्याची निर्मिती होते. विशिष्ट अनुभवलेले जीवन लेखक आपल्या साहित्यातून वाचकांपर्यंत पोहचवित असतो.

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये सीताराम सावंत मनातील भावभावना, शब्दकल्लोळ अक्षराच्या माध्यमातून कागदावर उमटविण्याचा प्रयत्न करतात. राजकारण, समाजकारण व प्रबोधन यांचा त्रिवेणी संगम कादंबरीमध्ये झालेला पहावयास मिळतो. मानवी मनाचा तळ या कादंबरीने शोधला आहे. त्यांच्या या कादंबरीविषयी श्रीधर साळुंखे म्हणतात, “लेखकाने पहिल्याच प्रयत्नात दर्जेदार लेखन केले असून अवतीभोवती असणारे वातावरण टिपून प्रबोधन अनैतिकता, अंधश्रद्धा आदि सर्वच विषयांचा परामर्श कादंबरीत घेतला आहे.”^३ विविध प्रकारच्या चाली, रीती, रूढी, परंपरा यांच्यापासून विविध प्रकारच्या अंधश्रद्धा पाळल्या जातात. त्या अंधश्रद्धेतून माणसाची पिळवणूक होते. त्या पिळवणूकीतून बाहेर पडण्यासाठी प्रबोधनाखातर ही कादंबरी सावंत यांनी लिहिली आहे. पुरुषांचे स्त्रियांशी असणारे अनैतिक संबंध, त्यातून त्यांची होणारी पिळवणूक आणि अलीकडचे एड्स यासारखे आजार जडल्याने माणूस कसा अधोगतीला जातो याचा प्रत्यय ही कादंबरी वाचत असताना येतो. ‘नामदार’ कादंबरीचे कथानक पुढीलप्रमाणे आहे.

३.२ ‘नामदार’ कादंबरीचे कथानक :-

कथा, कविता, नाटक इ. वाङ्मय प्रकाराप्रमाणेच कादंबरी हा एक वाङ्मयप्रकार आहे. कादंबरी निवेदन प्रधान असते. कथानकात घटना, प्रसंग, निवेदन पद्धती या सर्वांचा समावेश होतो. कादंबरीत एखादी घटना हा लहानात लहान घटक असते. ही घटना लेखक, निवेदक व अन्य पात्रे यांच्यातील

जीवनातील विचारांचा देवघेवीमध्ये व्यक्त करित असतो. कथानक तयार होण्यासाठी लेखक विविध प्रकारच्या घटना हाताळत असतो. तो घटनांचा विशिष्ट क्रम लावतो. काही घटनांची अपेक्षेपेक्षा जास्त मांडणी करतो. तर काही घटनांची कार्यकारणभावानुसार मांडणी करतो.

कथानक हा कादंबरीचा महत्त्वाचा घटक आहे. कथानक म्हणजे सुव्यवस्थित सांगितलेली कथा होय. विकसित आणि स्वाभाविक विविध उपकथानकातून उत्कंटा वाढवणारे हुरहूर आणि विस्मय आणि मनोरंजन यांच्यावर कादंबरीच्या कथानकाचे निकष लावता येतील. वाचकांच्यात कुतूहल जागृत होऊन पुढे काय ? असा प्रश्न वाचकाला निर्माण होतो आणि त्याच्या पूर्तीसाठी वाचक कादंबरी वाचत राहतो. कथानक हे साखळीप्रमाणे असते. त्यामध्ये एक घटना दुसऱ्या घटनेला जन्म देते. दुसरी घटना तिसरीला जन्म देते तर तिसरी घटनेची बीजे पहिल्या घटनेत पहावयास मिळतात. या कादंबरीच्या कथानकाविषयी नितीनकुमार बानुगडे पाटील म्हणतात, “एका राजकारण्याचा राजकीय प्रवास हाच एकमेव कादंबरीचा आशय नसून मानवी मनाचा छेद घेणारी ‘नामदारची’ दुसरी बाजू प्रा. सावंतांनी प्रस्थापित लेखकांच्या तोडीस तोड टिपली असून स्त्रियांच्या भावभावनांची आंदोलनेही कादंबरीत सहजपणे डोकावतात.”^४ म्हणजेच सावंतांनी राजकारणाचा वेध घेता घेता स्त्रियांच्या विविध प्रश्नावर प्रकाश टाकला आहे.

माणदेशातील सांगोला तालुक्यामध्ये राहणाऱ्या नामू आबा व बुकाबाई यांचा एकुलता एक मुलगा छगन होय. छगन हा लहानपणी शांता, निरागस आणि सुस्वरूप मुलगा होता. छगनचे लहानपणी बाळक्या, बबन्या, नामज्या, म्हाद्या हे सवंगडी मित्र होते. दररोज शाळा सुटताच ते निरगुडीच्या फोकाटीपासून तयार केलेल्या धनुष्यबाणाने अफजलखान व मावळे हा खेळ खेळत. बबन या अफजलखानाने मारलेला बाण छगन मावळ्याला चुकवता येत नाही. तो सरळ छगनच्या डोळ्यात घुसतो. रक्तबंबाळ झालेल्या डोळ्यावर हात ठेऊन रडत घरी येतो. तो घरी येताच त्याची आई हंबरडा फोडते. वडील शेतातून घरी येताच ते त्याला घेऊन येळापूरला दवाखान्यात जातात. डॉक्टर दोन इंजेक्शन देतात व मलमपट्टी करून घरी पाठवतात.

छगन इयत्ता सातवीत असताना शाळेत ऑक्सिजन वायू ज्वलनास मदत करतो व हायड्रोजन स्वतः पेट घेतो. हा प्रयोग चालू असताना सरपंचाच्या विलासकडे हायड्रोजनची बरणी असते. तर छगनकडे मेणबत्ती असते. मेणबत्ती बरणीसमोर धरताच फट्ट असा आवाज होतो व विलासच्या हातून बरणी फरशीवर पडते. गुरुजी विलास ऐवजी छगनला मारतात. घरी गेल्यावर छगन ही घटना आपल्या आईला सांगतो. यावर आई म्हणते, “आरं त्यो सरपंचाचा मुलगा गुरुजी कसं मारत्याला त्याला.

सरपंचासारख्या माणसाला दुखवून जमणार हाय होय त्याला.” (पृ.१०) सरपंचाचा धाक असल्याने त्याला गावातील लोक भिऊन वागतात. यातच छगनच्या बालमनावर पुढारी होण्याची बीजे रूजतात. “गुरूजींना, तलाठ्याला सावलीत खुर्चीवर बसून घाम न गाळता पैसे कसे मिळतात ? आईला वाटतय आपण गुरूजी नाही तर तलाठी व्हाव. पण यापेक्षा सरपंच झालेलं किती चांगलं. गुरूजीसुद्धा भिऊन वागतात.” (पृ.१०) आपण पुढारी झाल्यास लोक आपल्यालाही भिऊन वागतील. या विचारातूनच कादंबरीचे कथानक घडताना दिसते.

माणदेशामध्ये सर्वसाधारणपणे असणाऱ्या पिकांमध्ये बाजरी, ज्वारी, मटकी, मका, हुलगा इ. पिके येतात. त्यातील मटकी व हुलगा ही आबांच्या शेतीतील पिके काढायला आली होती. मटकी कडप लाऊन ठेवली होती. ते गोळा करताना काळजीपूर्वक उचलावं लागत होते. अचानक कडप उचलता उचलता बोंबा ठोकली. बुकाबाईच्या मनगटाला वावभर साप लोंबकळत होता. तिने हिसडा देऊन खाली पाडला. आणि आबांनी सापाला दगड घातले. बुकाबाई उजव्या हाताच्या वेदनेने डाव्या हाताने बोंबलत होती. नामू आबा बैलगाडीतून तिला गावात आणतात. लगेच मारुतीच्या मंदिरासमोर गर्दी होते व लोक बोलतात, “पान लागलं पान लागलं बुकाबायला पान लागलं.” (पृ.१२) ते लोक तिला लिंबाचा पाला खायला देतात. मिरच्या चारतात. देवळाला प्रदक्षिणा घातल्या जात होत्या. तिचं सर्व शरीर निळं दिसू लागलं. थोड्या वेळानंतर दगडू चव्हाणसारख्या शहाण्या सुरत्या माणसानं बुकाबायला दवाखान्यात नेण्याची सूचना दिली. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

“देवानं मायेच छत्र पळवलं, धीर धर, मोठा माणूस हो.” असा उपदेश पाहुणे व लोक छगनला करत होते. तर नामु आबांना सांगत होता, “पोराला विसरू नकोस त्याला चांगलं सांभाळ. अंतर देवू नकोस. चार सहा महिन्यांनंतर तुमच्या तुकड्यापाण्याची सोय बघून टाका.” (पृ.१४) असे उपदेश आबांना पटत नव्हते. पण त्या उपदेशाची त्यांनी पूर्ती करताच काही दिवसातच छगनसाठी नवीन आई आणायला जातात व आबांच्यापाठीमागे संथ पावले टाकीत ‘छायडा’ ही छगनची नवी आई होते.

नवीन आईने छगुची शाळा लगेच बंद केली आणि त्याला शेळ्या घेऊन दिल्या. त्यातच छायडा आणि ग्रामपंचायतीला निवडून आलेल्या श्रीकांत आप्पा यांचे सुत जुळते. यांची शंका छगनला येते. त्या दोघांना छगन बांधावर जवळ-जवळ बसलेले पाहतो आणि त्याची शंका अधिक तीव्र होते. छगनला घरातून बाहेर काढण्यासाठी श्रीकांत मुंबईला काम पाहतो पण छगन त्यास नकार देतो.

वासनेच्या आहारी गेलेले श्रीकांत व छायडा हे अंतिम थराला पोहचतात. एके दिवशी छायडा छगनवर आळ घेते. शिकारीसाठी बोलावून आणलेल्या मुलाकडून छगनला मार दिला जातो. तेथे आबा

येतात. तेही छगनला चप्पलने मारतात. रक्तबंबाळ झालेला छगन पश्चिमेच्या दिशेने चालू लागतो. आणि त्याच्या डोक्यात विचार येतात. “आईचं काळीज खूप मोठं असतं. आईच्या प्रेमाला उपमा नाही.” कशी का असेना ती माझी आई आहे. मग तिने माझ्याशी असे का वागावे ? याशिवाय त्याला पूनमच्या जन्माविषयी शंका निर्माण करतो.

चालता चालता छगन म्हसवडात पोहचतो. एका चौकात पुढाऱ्याचं भाषण चालू होतं. त्यावेळी लोक त्याच्या नावाने घोषणा देत हाते. ही ऐकून छगना वाटते. “पुढारी व्हांवं ही माझी सुप्त इच्छा आमचा श्रीकांत्या पुढारी झाला. गावासाठी त्यानं काही करू अथवा न करू. परंतु त्यानं माझी वाट लावली. एक बाय गटवजली. पुढारी नसता तर एवढ तरी जमलं असतं का ?” (पृ.४२) त्याच्यासारखं आपण कोणाच्या प्रेमात पडायचं नाही. फक्त श्रीकांत्याला खाली कसं ओढता येईल एवढं पहायचे. आपल्याला असं पुढारी होणं जमेल का ? या विचारातच तो गोंदावलेला जाऊन पोहचतो. तेथे महाप्रसाद घेतो व झोपी जातो.

सकाळी उठताच एक नवीन जोडपे मंदिरात येते. त्या नवरदेवाने घातलेला नवीन बूट छगन पळवितो. तो पुढील गावात दोनशे रूपयाला विकतो. पुढे काशीळ येथे जाऊन नाश्ता करतो. पोलिसांनी थांबवलेल्या टेंपोमध्ये बसतो. टेंपोचे तोंड पश्चिमेला असते. वराड वेणेगावला जानवस घरी उतरते.

न्याहरीचे साहित्य, कपडे लग्न घरी न्यायचे असतात. त्या धांदलीत नवऱ्याच्या माहेराचे कपडे भरलेले ताट छगनकडे दिले जातं. तो सर्वात पाठीमागे राहतो. एका दुकानातून पिशवी नारळ पानसुपारी घेऊन चौकातून विरूद्ध दिशेने पश्चिमेस येतो. पुढे त्याला खाशा अवघडा भेटतो. तो सुबा यादवीनीच्या बोलण्याला कंटाळून काम सोडून चाललेला असतो.

छगन शिरगावातील सुबा यादवीणीच्या घरी पोहचतो. दारात जाताच ती छगनला म्हणते, “कोण रं मुडद्या आवडे, आगं ये आवडे कोण टपकलय बघ.” अशा कडक स्वभावाच्या सुबा यादवीणीच्या घरी घरगडी म्हणून काम पत्करतो. ती आणि तिची मुलगी आवडा दोघीही विधवाअसतात. त्यामुळे त्यांना घरगडी ठेवताना पूर्ण चौकशी कडक स्वभावावनेच करावी लागत होती. छगन त्यांची शेती पाहतो. शेतीतील त्याचे ज्ञान पाहून दोघीही खूष होतात.

छगन त्या वाड्यात घट्ट पाय रोवू लागतो. कामगारांशी मनमोकळीकीने राहतो. सुबाची मुलगी त्याच्या वागण्यावर उल्हासित होते. “अलीकडे आवडा हसून खेळून मजेत असे. तिच्या नजरेत वेगळीच चमक चमकू लागली होती. पाऊस पडण्यापूर्वी मोहक गारवा पावसाच्या आगमनाचीचाहूल देतो. तसे आमच्या दोघांच्या बाबतीत असंच काहीतरी होत होतं. तिच्या प्रेमाची सुरुवात तर नव्हे ना.” (पृ.५५)

छगनच्या सहवासाने उत्तेजित झालेल्या आवडाला प्रेमाने पछाडले होते. छगनची दगदग आवडाला सहन होत नव्हती. छगनला गाडी घेऊन देण्याचा प्रस्ताव ती आईपुढे ठेवते. गाडीची पूजा आवडाने करावी अशी छगनची इच्छा असते. पण ती विधवा असल्याने पूजा करू शकत नाही. त्यावेळी आवडा छगनच्या कानात म्हणते, “तुमची इच्छा असेल तर मी ही अशा प्रकारची पूजा करू शकते.” या आवडाच्या वाक्यानं छगन गोंधळतो आणि छगन पुरता आवडामध्ये गुरफटला जातो.

सर्वांशी मिळून मिसळून राहण्याच्या वृत्तीतून छगन ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीला उभा राहतो. कामगारांच्या सहानुभूतीवर व आवडाच्या प्रचारावर छगन निवडून येतो आणि पुढारीपणाची सुरुवात होते. पुढे छगन सरपंचाविरुद्ध आवाज उठवितो. इतर सदस्यांना ‘आपल्या व्यतिरिक्त कोणास सरपंच करावे?’ असा प्रश्न आमदारांना विचारण्यास सांगतो. तिथेजण छगनच्या बाजूने मतदान करतात आणि तो सरपंच होतो.

काही दिवसातच वृत्तपत्रात एक बातमी येऊन थडकते. ‘घरगड्याचा विधवेवर सतत चार वर्षे बलात्कार.’ चौकाचौकात, गल्लोगल्ली ही बातमी चवीने वाचली जात होती. पेपरवाल्यांना कागद काळा करण्यासाठी विषय मिळाला होता. आवडा व छगन यांच्या प्रेमाचा लवलेशही या बातमीत आढळत नव्हता. केवळ वासनाच. आवडाला या प्रकारात मेल्याहून मेल्यासारखं झालं. तिने छगनशी अबोला धराला. लग्न करण्यावर ती अडून बसली. छगनने आवडाला चार दिवस थांबण्यासाठी सांगितले.

चौथ्या दिवशी सोमवार उजाडला. छगनने आवडासमोर वर्तमानपत्र धरले. त्यात छापलं होते, “प्रदेशाध्यक्षांच्या आशीर्वादाने विधवेचा पुनर्विवाह.” शिरगावचे सरपंच मा. छगनराव त्यांच्या गावातील विधवा आवडाबाई हिच्याची विवाहबद्ध होणार आहेत. गेल्या आठवड्यातील बातमीने ज्या जोडप्याची पेपरवाल्यांनी नाचक्की केली ते जोडपे विवाहबद्ध होणार आहे. चक्क प्रदेशाध्यक्ष आशीर्वाद देणार या बातमीने आवडा छगनवर भलतीच खूश झाली.

पुढे आमदारकीची निवडणूक येते. निवडणुकीसाठी आमदार दौलतराव पाटील निवडणुकीचे पक्षश्रेष्ठीकडून तिकिट मिळवितात. पण छगनला पालकमंत्र्यांचा पाठिंबा असतो. शिवाय कृष्णा खोरे प्रकल्पग्रस्तांच्या विस्थापितांचा प्रश्न ज्वलंत होता. त्यांच्या मागण्या छगनने आमदारांच्या मदतीने मान्य करून दिल्या. त्यामुळे सर्व विस्थापितांची सहानुभूती मिळवली. विधवा विवाहाचा पुरस्कर्ता म्हणून मध्यमवर्गाची मान्यता छगनलाच मिळाली. आणि पक्षाचं तिकिट नसतानाही छगन १३ हजार दोनशे मतांनी निवडून येतो. आमदारछगनराव मंत्री होण्याची स्वप्ने पाहू लागतो. एका महाराजांचा आशीर्वाद मिळवितो आणि दोन-तीन वर्षांनंतर गृहराज्यमंत्री होतो आणि लाल दिव्याची गाडी मिळते. तो वेगवेगळ्या देवांची दर्शने घेतो. मंत्रीमंडळातील एक प्रसिद्ध मंत्री म्हणून नावलौकिक मिळवतो.

आवडा गरोदर राहते हे छगनला समजताच तो तिला मॉरिशसला घेऊन जातो आणि तेथे तिला सुरक्षा रक्षकाद्वारे समुद्राच्या तळाशी पोहचवितो. आमदार छगनराव महाराष्ट्रभर दौरे काढतो आणि सी. एम. च्या विरोधातील जनमत अभ्यासतो. त्यातून त्याला सी. एम. च्या विरोधातील गट समजतो. तो त्या गटाचा नेता होतो. पायाला भिंगरी बांधल्यामुळे फिरून आपली प्रतिष्ठा वाढवितो. सी. एम. पदाचा उमेदवार जाहीर करतेवेळी त्याचा काळाकारभार आणि छगनचा काळाकारभार दोघेही उघडा करतात. त्यावरून सी. एम. पदाचा उमेदवार न जाहीर करता निवडणूक ठरते. त्यातून या दोघांत समेट घडवून आणला जातो. निवडणुकीनंतर आमदार छगनराव गटाला बहुमत मिळालेले असते. पण निवडणुकीच्या दगदगीमुळे छगन आजारी पडतो आणि रूग्णालयात दाखल होतो. डॉक्टर त्याला एच.आय.व्ही. पॉझिटीव्ह घोषित करतात आणि त्याला सी. एम. पदाची खुर्ची खुणावत असतातना त्याची प्रकृती खालावत जाते. आणि त्याला आपल्या वागण्याचा आणि संधीसाधूपणाचा राग येतो.

स्वतःच्या कुकर्माबद्दल आणि नियतीबद्दल विचार करताना छगनराव छगूसारखा विचार करताना दिसतो. “मित्रांनो दुनिया गोल आहे. आयुष्यभर पळापळ केली. पृथ्वीला प्रदक्षिणा घातली तरी मनुष्य त्या जागी पोहचतो. एका आईच्या उदरातून बाहेर पडतो. जन्मभर धडपडतो, झगडतो, ओरबडतो. शेवटी मोठ्या आईच्या कुशीत शिरतो. कायमस्वरूपी.” ही आईच्या उदरात शिरण्याची त्याची वेळ जवळ आली. त्याचा सर्व हिशोब पूर्ण झालेला असतो. चार दिवसानंतर किंवा चार महिन्यांनंतर तो मोठ्या आईच्या कुशीत शिरणार असतो.

३.२.१ उपकथानक :-

१. आवडा ही सुबा यादवीनीची मुलगी. लहानपणीच तिचे वडील वारतात. तिची आई तिचा सांभाळ करतो. तिचे खूप लाड केले. चांगले संस्कार केले. १२ वी पर्यंत शिकविले. पुढे शिकण्याची इच्छा होती पण आईने तिला नकार दिला. “तुझे शिक्षण पुरे झाले. गरजेपुरती शिकलीस. तुला काही शिकून नोकरी करायची नाही. तू बोटाने दाखवशील ते स्थळ तुला मिळवून देईन.” (पृ. ६९) आपल्या मुलीसाठी वर शोधायला सुरुवात करते. सर्व संपत्ती गेली तरी सुबा आपल्या मुलीला खूश ठेवणार असते.

बुधचे राजघराणे तिला पसंत पडले. मुलगा अविनाश इंजिनिअर होता. घरची गडगंज संपत्ती होती. दोघे भाऊ. थोरले दिर प्राध्यापक होते. अविनाश दिसायला रूबाबदार भक्कम बांध्याचे. सगळं व्यवस्थित जुळत होतं. मार्गशीर्ष महिन्यातील गोरज मुहुर्तावर लग्न झालं. सर्व खर्च सुबाने केला. कोठेही काहीही नडलं नाही व पाहुण्यांनीही देण्या-घेण्याचा आग्रह धरला नाही.

लग्नाला आवडाचे मामा हजर राहू शकले नाहीत. कारण आवडा मामाला सून म्हणून हवी होती. तिला शेतकरी नवरा नको होता. आवडाच्या समाधानासाठी आईने एकमेव असणाऱ्या भावाच्या आधारालाही तिलांजली वाहिली. सासरी जाताना आवडाची अवस्था खूप वाईट झाली. थकलेल्या आईला वाऱ्यावर सोडून जात आहे असे तिला वाटते. आईला एकटीला राहावे लागणार होते. त्याविषयी आवडा म्हणते, “खोल दरीत पडता-पडता एखादा दगड हाताशी लागावा व त्या दगडाच्या आधारावर जीवन वेलीचं स्वप्न फुलवावं व त्याच्यातच रमून जावं. स्वप्नांचा डोलारा फुलवावा. अचानक वादळ यावं व तो शेवटचा आधारही डगमगावा. तो आधारही निसटावा.” (पृ. ६९) सुबाला खूप वाईट वाटत होते. जिच्यासाठी तिनं जन्मभर कष्ट वेचले आणि ज्याच्या आधारावर सर्व जीवन ओवाळून टाकले तो आधारच दुसऱ्याला प्रदान करावा लागतो. त्यावेळी ती म्हणते, “माझं काळीज तुमच्या पदरात बांधलय. फार हळवं आहे ते. तुमच्या पुढं पदर पसरते. त्याला करपू देऊ नका हो?” (पृ. ७०) कोणत्याही आईला आपली मुलगी सासरी जाताना जितक्या वेदना होतात. त्यापेक्षा अधिक वेदना सुबा यादवीनीला सोसाव्या लागतात.

आवडाचे पती खूपच प्रेमळ होते. दगडालाही पाझर फुटतील इतकं मधाळ बोलणं होते. माणसाच्या हृदयातील मधुर तरंग मोजणारे उपकरण म्हणजे आवडाचे पती इतके ते प्रेमळ होते.

संसाराच्या या गोड आठवणी कानात जीवन आणून मैत्रिणींना झुलवत ठेवून ऐकावयाच्या असे आवडाने ठरविले. पण तिचे स्वप्न पूर्ण होत नाही. तिला पहिल्यांदा माहेरी जाण्याच्या अगोदरच खंबाटकी घाटात ट्रकरूपी यमराज अविनाशवर झडप घालतो. त्याचा अचेतन देह पाहून आवडाची शुद्ध हरपल्यासारखी होते. नियतीने तिची क्रूर चेष्टा केली. लग्नात भरलेला चुडा वाईट पद्धतीने फोडावा लागला. पुण्याहून येताना अविनाशने जी पैठणी आणली ती आवडाला खूप आवडली होती.

सर्व विधी आटपून आवडाने बुध सोडलं आणि ती आईसोबत राहू लागली आणि प्रथमच माहेरी जाताना कायमस्वरूपी माहेरी जावं लागलं.

२. पुनम ही छगनची बहिण. ती छगनची सावत्र बहिण होती. पुनम लहान असताना दिवसभर कामातून विरंगुळ्याचे ती साधन होती. तो तिला बराच वेळ खेळवायचा. तिच्या मऊ पायांचा स्पर्श त्याच्या गालाला झाल्यानंतर त्याला खूप बरे वाटायचे. तसं केलं की ती ही चेकाळायची. त्या तान्हुलीमुळे छगनचा घरातला वेळ मजेत जाऊ लागला.

त्यावेळी छगनला आपली आई व भावकीतील नेता श्रीकांत आप्पा यांच्या लफड्याविषयी शंका येते. त्यावेळी तो विचार करतो की पुनम कोणाची? आबांची की आप्पांची. आणि त्यानंतर

बहिणीविषयी असणारे त्याचे प्रेम हळूहळू कमी होऊ लागले. छगनला आईने घरातून बाहेर काढल्यानंतर तो तिची केव्हाच भेट घेत नाही. पुनम इयत्ता सातवीत शिकत असताना तिची आई मरण पावते. भावाच्या प्रेमासाठी बहिण पुनम आतुरलेली असते. कारण कसा का असेना तो तिचा भाऊ असतो.

पुनमच्या लग्नासाठी छगन आपली गावाकडील जमीन विकतो आणि तिचे लग्न पंढरपूरकडील पेनूर येथील योगीराज गायकवाड या सरपंचाबरोबर ठरवितो व पुढे त्याला आमदारकीचे तिकिट मिळवून देतो. लग्न ठरविल्यानंतर छगन दोन पत्रे रामूकडून लिहून घेतो व ती पंढरपूरला नेऊन टाकतो. एकात लिहितो 'मुलीचे खानदान चांगले नाही' व दुसरे पत्र स्वतःच्या नावावर 'मुलगा एका डोळ्याने आंधळा आहे.' या शंकेसाठी योगीराज पेनूरहून शिरगावला येतो व सर्व घटनांचे निरसन करून परत जातो.

पुनम व आवडा यांचे संबंध फार चांगले होते. ती पुनमला घरामध्ये चांगली वागणुक देत होती. घरातील सर्व चर्चा पुनम व छगन यांच्या नावावर असायची. पण छगन मात्र पुनमशी कायम तुटक वागायचा. तिच्याबरोबर गप्पा न मारता तिला कसलाही वेळ देत नसे. एक बहिण म्हणून तिच्यासाठी त्याच्याकडे वेळ नव्हता.

३.३ 'नामदार' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा :-

कादंबरी हा प्रकार व्यक्तिस केंद्रस्थानी मानून लिहिला जातो. मनुष्याच्या जीवनव्यवहाराच्या रंगढंगाप्रमाणेच कादंबरीला व्यक्तिमत्त्व लाभते. हे व्यक्तिमत्त्व बाह्य व अंतर असे दोन्ही मिळून बनलेले असते. कादंबरीत अशी व्यक्तिमत्त्व पात्र रूपाने वावरत असतात. कादंबरीकार या पात्राच्या इच्छा आकांक्षा, क्रिया प्रतिक्रिया यांचे दर्शन घडवून ते खरोखरे वटविण्याचा प्रयत्न करतो. कादंबरीचा विशाल दृष्टिकोण या पात्राद्वारा राबविला जातो. समाजात नाना प्रकारच्या व्यक्ती आढळतात. त्यामुळे व्यक्ती तितक्या प्रकृती या न्यायाने व्यक्ती तितकी पात्रे असे म्हणावसाय हवे. नायक, नायिका, खलनायक, प्रतिनायक ही मुख्य पात्रे आणि इतर गौण पात्रे मानली जातात.

व्यक्तिरेखेमुळे कथानकास अर्थ प्राप्त होतो. कादंबरी लिहित असताना स्वतःच्या अनुभवातील व्यक्ती आणि स्वतःला आलेले अनुभव विविध पात्रांच्या द्वारा प्रकट केलेले असतात. पण कादंबरीतील पात्रे ही काही खरोखरच्या व्यक्ती नसतात. त्या खऱ्या असल्याचा आभास निर्माण केला जातो. प्रत्येक पात्राला कादंबरीकाराने विशिष्ट महत्त्व दिलेले असते. लेखकाला आलेले विविध अनुभव या विविध पात्रांच्या माध्यमातून प्रकट केले जातात.

३.३.१ छगन :-

‘नामदार’ ही सीताराम सावंत यांची कादंबरी ज्या मुख्य व्यक्तिरेखेभोवती पूर्णतः फिरताना दिसते. ती मुख्य व्यक्तिरेखा म्हणजे छगन होय. छगनच्या बालपणापासून शालेय जीवनातील अनुभवाबरोबरच समाजाने त्याचा केलेला विपर्यास आणि समाजाची त्याने केलेली लूट, सत्तेच्या लालसेपोटी दुराचारी झालेल्या छगनचा शेवटी मृत्यूच्या खाईत लोटणाऱ्या आजाराने अंत होतो.

३.३.१.१ शांत, निरागस, निर्मळ छगू :-

लहानपणी छगन हा फारच नटखट होता. तो निर्गुडीच्या फोकांडीपासून धनुष्य बनवायचा व बाजरीच्या वाळलेल्या ताटाची शेवटची लांब कांडी बाण म्हणून उपयोग करायचा. त्यामध्ये त्याचे मित्र बाळक्या, बबन्या, नायज्या, म्हाद्या हे ही असायचे. ते सर्वजण मिळून अफजलखान मावळे हा खेळ खेळायचे. त्यांच्या खेळाला लेखकांनी ऐतिहासिकता दाखविली आहे. ऐकेदिवशी हा खेळ खेळत असताना बबन्या या अफजलखानाने मारलेला बाण छगन मावळयास चुकविता आला नाही. तो छगूच्या डोळ्याला लागतो. छगूचा डोळा रक्तबंबाळ होतो. आईच्या सांगण्यावरून नामू आबा छगनला येळापूरला दवाखान्यात घेऊन जातात. तेथे डॉक्टर त्याच्यावर मलमपट्टी करतो. यावरून माणदेशातील प्रत्येक गावात आरोग्य विषयक सोर्यांचा तुटवडा असल्याचे लक्षात येते.

छगूला त्याची आई सतत म्हणायची, “मन लाऊन शिक. शिवा गुरुजींसारखं मास्तर व्हो, न्हायतर जगलूमामासारखा तलाठी व्हो. खुर्चीवर बसून पैसं मिळत्याती.” (पृ.९) आईचं हे वाक्य त्याच्या मनात सदैव धर करायचे आणि वाटायचं खुर्चीवर बसून कसं पैसं मिळतात. असेच शाळेत ऐके दिवशी प्रयोगावेळी सरपंचाच्या मुलाची चुकी असताना छगनला मार बसतो. यावरून छगनला वाटते, “आईला वाटतय आपण गुरुजी व्हाव न्हायतर तलाठी व्हावं, पण त्यांच्यापेक्षा सरपंच झालेलं किती चांगलं गुरुजीसुद्धा त्याला भिऊन वागतात.” (पृ.१४) ही त्याची प्रबळ महत्त्वाकांक्षा बनते. इच्छा, आकांक्षा बनते आणि त्याकडे या कादंबरीचा तोल झुकताना दिसतो.

छगूच्या मळ्यातील मटकीचे कडप गोळा करित असताना त्याच्या आईच्या उजव्या मनगटाला साप चावतो. गावठी इलाजाने सापाचे विषय उतरत नाही. तिचं शरीर काळं निळं पडून तिचा अंत होतो. आणि शांत, भोळसट असणारा छगू आईच्या प्रेमाला पोरका होतो.

छगूचे वडील छगूसाठी नवीन ‘आय’ आणण्यासाठी जातात. सायंकाळी वडीलांबरोबर संथ पावले आकणाऱ्याआईच्या हातावर छगू फुले ठेवतो. खुदकन हसून तिचे स्वागत करतो. त्याला वाटते

ती ही हसेल. गालावरून मायेचा हात फिरवेल. परंतु तिने केवळ त्याच्याकडे कटाक्ष टाकला व म्हणाली, “चाफ्यांच्या फुलांचा कोणी गजरा बनवत नाही.” आणि तिच्या कपाळावर एक लहानशी आटी उमटलेली सहज दिसली. यावरून सवतीच्या मुलास पाहून नवविवाहीत स्त्री नाराज होत असल्याचे लक्षात येते.

३.३.१.२ अन्यायी शोषित छगन :-

नवीन आई आली त्याच दिवशी आबांनी छगनला बाहेर वरांड्यात झोपायला लावले. यावरून त्याला आबांचा खूप राग आला. त्या दिवशी त्याला पहाटे पहाटे झोप लागली. नवीन आई त्याची शाळा बंद करते. आणि त्याला शेळ्या राखण्यास भाग पाडते. ऐकेदिवशी रानातील बांधावर श्रीकांत आप्पा व नवीन आई जवळजवळ बसलेले दिसतात. याची भयाण शंका त्याच्या पौगंडावस्थेतील मनात येते. त्याच्याविषयी खोलवर जाऊन विचार करू लागतो. श्रीकांत रोज घरी येऊन आबांच्या कामाचा अंदाज घेई व म्हणत असे, “काय आबा उद्याचा बेत काय ?” (पृ. २५) एखाद्या व्यक्तीची अडचण होत असल्यास त्यापासून दूर राहण्याची ही पद्धत होय. हे छगनला वाईट वाटे.

पुढे त्याला केस कापायचे असतात. पण त्याची नवीन आई त्याला केस कापण्यासाठी पैसे देत नाही. यावर चांगलाच धडा शिकवण्याच्या प्रयत्नातून छगन कळपातील एक बोकड सातशे रूपयास विकतो आणि लांडग्याने घात केल्याचे घरी सांगतो. या प्रकारात तो चांगलाच यशस्वी होतो.

ऐके दिवशी छगन शेळ्या घेऊन रानात गेला असताना तो जवळ येताच त्याची आई साडी फडते व फक्त परकर व ब्लाऊजवर श्रीकांतच्या दिशेने वाचवा वाचवा म्हणून धावते. श्रीकांत २५-३० मुले घेऊन शिकारीला निघालेला असतो. त्या मुलांना छगनने आपला विनयभंग केला. हे समजून त्याचे अंग लाथा बुक्क्यांनी आणि काठ्यांनी रक्तबंबाळ करतात. शेवटी नामू आबा येतात आणि चप्पलने त्याला मारतात. असे बरेचसे अन्याय छगनवर झाल्यानंतर घरी परतायचे नाही असा विचार करून तो पश्चिमेच्या दिशेने मंद पावले उचलू लागतो.

३.३.१.३ परिस्थितीशी सामना करणारा छगन :-

छगन पश्चिमेकडे चालत म्हसवडला पोहचतो. म्हसवडमध्ये एका पुढाऱ्याचे भाषण चालू असते. ते भाषण चालू असताना लोक त्याच्या नावाने घोषणा देत होते. हे पाहून छगनला वाटते की आपली ही पुढारी होण्याची इच्छा आहे आणि अशाप्रकारे जयघोष लोक आपला करतील का ? अशावेळी तो वेदनेने व्याकुळ झाला होता. “अंग ठणकत होतं. जागोजागी टेंगुळं आली होती. स्नायू सुजले होते. काठ्यांचे वळ शरीरावर उठले होते. जखमा भळभळत होत्या. वरच्या जखमांपेक्षा आतील

जखम मोठी. जागृत ज्वालामुखीसारखी.” छगनला आपल्याला मार बसला यापेक्षा आईने आपल्यावर वेगळी शंका घेतली याचे फार वाईट वाटत होते आणि हे सर्व करणाऱ्या श्रीकांतला धडा शिकवण्याचा तो बेत आखू लागला.

महाराजांच्या गोंदावले येथे छगन पोहचतो. तेथे सायंकाळी महाप्रसाद असतो. महाप्रसादानंतर मंदिरातच झोपी जातो. सकाळी उठतो. मंदिरात लोकांची ये-जा चालू असते. अशातच मंदिरात एक नवीन जोडपे येते. त्यातील वराचा करकरीत बूट तो घालतो आणि परत पश्चिमेच्या दिशेने चालू लागतो. काही अंतर चालून एका पानपट्टीवाल्याकडे गयावया करून लागला. “भूक लागलीय. मी लाबून आलोय. दहिवडीत चोरांनी लुबाडलं.” असे नाटक करून आपल्याजवळ विकण्यासाठी काहीच नाही. आणि पायातील बुट घासाघाशी करून दोनशे रूपयाला विकतो.

वन्हाडाचा एक ट्रक पोलिस शिट्टी फुंकून आडवितात. छगन ट्रकमध्ये घुसतो. वन्हाड वेणेगावला जानवस घरी उतररते. न्याहरीचे साहित्य आणि नवरदेवाचे कपडे लगीन घरी घेऊन जात असताना आहेराचे ताट गडबडीने छगनकडे दिले जाते. छगन चालत-चालत सर्वांच्या पाठीमागे राहतो. एका दुकानातून पिशवी, नारळ आणि पानसुपारी घेऊन विरूद्ध दिशेने झपझप पावले उचलत पश्चिमेला येतो. तेथे नारळातील पाणी पितो. नारळ खातो. खाशा अवघडाबरोबर पान खात असताना सुबा यादवीनीच्या घराची माहिती घेतो. पैसा मिळवून पुढारी होण्यासाठी ते सुबा यादवीनीच्या घरी घरगडी होतो.

३.३.१.४ व्यभिचारी छगन :-

सुबा यादवीनीच्या घरी घरगडी झाल्यानंतर छगन तिची एकुलती मुलगी आवडा जी विधवा असते तिच्याशी अनैतिक संबंध ठेवतो. तिला लग्नाचे आमिष दाखवितो. आपल्या सर्व इच्छा आकांक्षा पूर्ण करून घेण्याचा आणि त्या सत्यात उतरविण्याचा त्याला आवडाच्या रूपाने मार्ग सापडतो.

३.३.१.४ सरपंच छगनराव :-

शेतीचे सखोल ज्ञान असणारा छगन शेतीतील कामे इतर नोकारांकडून करून घेतो आणि सर्व कामगारांना हाताशी धरतो. यातच पुढे ग्रामपंचायतीची निवडणूक येते. तो त्या निवडणुकीला कामगारांच्या मतदार संघातून उभा राहतो. आवडा त्याचा चांगला प्रचार करते. अशाप्रकारे छगन निवडून पुढे एक-दोन वर्षातच सरपंचाविरुद्ध बंड उठवितो आणि त्यातून आपण कसे सरपंच होऊ, याकडे अधिक लक्ष केंद्रित करताना दिसतो.

३.३.१.६ उपेक्षितांना मदत करणारा छगनराव :-

कृष्णा प्रकल्पग्रस्तांच्या विस्थापितांचा ज्वलंत प्रश्न होता. त्या प्रश्नावर विस्थापितांच्या नेत्यांशी छगनरावांनी चर्चा करून समेट घडवून आणला व त्यांच्या काही मागण्या मान्य केल्या. त्यांना घरे देण्याचे कबुल केले. हे करत असताना त्यांच्या सोबत माननीय आमदार असतानाही त्या लोकांची सहानुभूती छगनरावांनाच मिळाली.

ज्यांनी त्याला आधार दिला त्यांच्या विधवा मुलींच्या अनैतिक संबंधाच्या बातम्या पेपरवाले छापतात. यावर छगनराव चार दिवस शांत बसतो व पेपरला त्याची बातमी येते की प्रदेशाध्याक्षांच्या आशीर्वादाने विधवेचा विवाह. यातून विधवा विवाहाचा पुरस्कर्ता म्हणून छगन सहानुभूती मिळवितो आणि तो त्या प्रदेशात लोकप्रिय होतो.

३.३.१.७ आमदार छगनराव :-

वरील विविध उपेक्षितांना मदत केल्याने त्याचे वेगळे व्यक्तिमत्व तयार होते आणि जनसामान्यांच्या स्तुतीला पात्र ठरलेल्या छगनला पालकमंत्री पाठिंबा देतात. शिवाय दोन वेळेस बंडखोरी करून आपटी खाल्लेले बाबुराव हे छगनला पाठिंबा देतात आणि त्याच्या निवडून येण्याविषयी खात्री देतात. आमदार दौलतराव पाटील दिल्लीला जाऊन पक्षश्रेष्ठींकडून पक्षाचं लेबल मिळवतात. छगनला तिकिट न मिळाल्याने तो बंडखोरी करतो. पक्षाचे लेबल न मिळाल्याने तो स्थानिक नेत्यांचा आपणास पाठिंबा मिळवून घेतो. आपल्या सामाजिक कार्यांच्या जोरावर आणि लोकांच्या सहानुभूतीवर तो तेरा हजार दोनशे मतांनी निवडून येतो.

३.३.१.८ नामदार छगनराव :-

आमदार झाल्यानंतर छगन एका महाराजांकडे जातो. त्यांच्याकडून मंत्री होण्याविषयी कृपाप्रसाद मिळवून घेतो. महाराजांच्या म्हणण्यानुसार त्याला नवख्यापणामुळे मंत्री होता येत नाही. दोन वर्षांचा अनुभव आल्यास तो मंत्री पदाचा प्रमुख दावेदार होईल. महाराजांच्या मतानुसार दोन वर्षांनंतर छगनराव गृहराज्यमंत्री होतो. समाजातील विशिष्ट घटकासंबंधी असणारी आत्मियता आणि लोकांचा दृढ विश्वास यावर तो नामदार होतो.

३.३.१.९ खलनायक छगनराव :-

विधवा विवाहाचा पुरस्कर्ता म्हणून नावलौकिक मिळवलेला छगनराव आवडाचा पती होतो खरा पण एक पत्नी म्हणून तिचा स्वीकार करण्यास तो तयार नसतो. आवडा ही केवळ सत्तेलालसेपोटी आणि पैशाच्या हव्यासासाठी एक भोगवस्तू म्हणून त्याला हवी होती. पत्नी म्हणून नव्हे. आवडाच्या

आणि त्याच्या लग्नाविषयी तो म्हणतो, “आवडानं गळ्यात हार घालताना फाशीचा फंदा गळ्यात अडकाविल्यासारखं झालं होतं मंगलाष्टक मृत्यूघंटा वाजल्याप्रमाणे ऐकू येत होती. विषाचे प्याले मला हसत हसत गिळावे लागत होते. आतली खदखद रोखून धरावी लागत होती.” (पृ.१००) अशी त्याची स्वतःच्या लग्नाविषयी मनोमन तिरस्काराची भावना होती. आपल्याला लग्न करण्यास भाग पाडल्याबद्दल तो विरोधकांना दोषी ठरवितो आणि यातूनच त्याच्यातील खलनायक जागा होतो.

तो गृहराज्यमंत्री बनतो त्याच दिवशी आवडा गरोदर असल्याचे त्याला समजते. आणि मंत्रीपदाचा झालेला आनंद एका क्षणातच विरला जातो. यातून त्याचे मानसिक संतुलन बिघडते. त्याची अवस्था ही, “मातीतलं बी रूजून धरतीचा उर फोडून बाहेर डोकावून वसुंधरेचं दर्शन घेताना त्याला होणारा आनंद मंत्रीपदाची शपथ घेताना झाला होता. एखाद्या वढाळ शेळीने तो अंकूर खुडून घ्यावा तशी माझी आवस्था आवडान मला माझ्या वडीलकीची जाणीव करून दिल्यानं झाली.” (पृ.१३१) या अवस्थेत छगनराव एकदम खालच्या थराला पोहचतो. आणि मॉरिशसला फिरायला जाण्याचे ठरवितो. तेथे गेल्यानंतर तो तातडीच्या मिटींगसाठी मुंबईला परत यतो. पाठीमागे सुरक्षारक्षकाकरवी तो आवडाला समुद्राच्या तळाशी पोहचवितो.

नगरपालिकेने अतिक्रमण हटाव ही मोहिम राबविलेली असते. या अतिक्रमणातील लोक छगनला नेता मानतात आणि आपल्या कुशलतेने तो लोकांच्या स्तुतीस पात्र होतो. तो प्रथम नगरपालिकेच्या अधिकाऱ्यांची भेट घेतो व त्यांना जितकं अतिक्रमण काढायचे आहे त्याच्या दुप्पट काढण्यास सांगतो आणि अतिक्रमणवाल्यांशी चर्चा करून त्यांच्या अतिक्रमणाचे अंतर निम्मे कमी करतो. यातून त्याची खलनायकी वृत्ती दृष्टीस पडते.

३.३.१.१० महर्षी छगनराव :-

एक पंचवार्षिक संपत्ते आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक निवडणुकीसाठी सर्व नेते मंडळी कामाला लागतात. यामध्ये छगनही पाठीमागे नसतो. त्याला सी. एम. पदाची खुर्ची खुणावत असते. तो राज्यातील सी. एम. विरोधी गटाचा नेता बनतो. महाराष्ट्रभर पायाला भिंगरी बांधल्यागत फिरून सी.एम. च्या विरोधाचा शोध घेतो. आपल्या बाजूच्या जास्तीत जास्त आमदारांना निवडून येण्याविषयी प्रयत्न करतो आणि बंडखोरीला आळा घालतो. याच दगदगीत तो थंडीतापाने आजारी पडतो. आजारी पडताच त्याला रुग्णालयात दाखल केले जाते. डॉक्टर दोन-चार दिवस त्यांच्या रक्ताच्या चाचण्या घेतात. आणि त्याला एच.आय.व्ही. पॉझिटीव्ह घोषित करतात. मंत्रीपदाचा दावेदार घोषित करायचा असताना ही वेळ छगनच्या नावाची असताना छगन रुग्णालयात मृत्यूच्या शेवटच्या घटका मोजताना दिसतो.

आता त्याचा अंत होणार असतो. म्हणून त्याला मुख्यमंत्री पदाची खुर्ची दुरून खुणावते. सर्व अनुकूल असतानाही तो तिच्यावर आरूढ होऊ शकत नाही. तो चार दिवसांनी नाहीतर चार महिन्यांनी मोठ्या आईच्या कुशीत शिरणार असतो. कायमस्वरूपी.

२) आवडा : -

पुरुषाच्या सहवासास लहानपणापासूनच वंचित असलेली पितृछाया लहानपणीच हरविते. आई तिला खूप लाडाने वाढवते. चांगले संस्कार करते. बारावीपर्यंत शिकविते. पुढील शिक्षण घेण्याची तिची इच्छा असते. पण तिची आई तिला म्हणते, “तुला काही शिकुन नोकरी करायची नाही. तू बोटाने दाखवशील ते स्थळ मी तुला मिळवून देईल. येवढी मोठी संपत्ती हा सगळा बारदाना तुझाच आहे.” (पृ.६८) अशी ग्रामीण मानसिकता. मुलीला उच्च शिक्षण न देता तिच्या लग्नाची बोलणी केली जातात. तसेच आवडाचेही होते.

लग्नाच्या स्थळाबाबत आवडा अधिक चोखंदळ असते. तिला स्वतःच्या पसंतीने लग्न करावयाचे असते. आवडाच्या लग्नासाठी कोणत्याही वेळी सर्व इस्टेट विकण्याची तिच्या आईची तयारी असते. अशातच तिला बुधचे राजघराणे पसंत पडते. मुलगा इंजिनिअर असतो. मार्गशीर्ष महिन्यातील गोरज मुहूर्तावर आवडाचे लग्न अविनाशशी होते. सर्व काही जाणून पाहुणे लग्नात अधिक मागणी करीत नाहीत. तसेच आवडा तिच्या मामाला सून हवी होती पण तिला शेतकरी वर नको होता. म्हणून मामा तिच्या लग्नाला उपस्थित राहू शकत नाही.

मैत्रिणींना झुलवत ठेऊन आपल्या संसाराच्या गोड आठवणी सांगायच्या आणि आपल्या प्रिय पतीचं कौतुक सांगायचं. हे तिचे स्वप्न पूर्ण होत नाही. पुण्याहून येताना खंबाटकी घाटामध्ये ट्रकरूपी यमराजाने आवडाचे कुंकू पुसले. लग्नातील मंगळसुत्र, जोडवी, बांगड्या, कुंकू यांनी लवकरच आवडाचा कंटाळा केला. तेथील सर्व विधी आटपून ती आईकडे कायमस्वरूपी राहायला येते आणि आईबरोबर राहू लागते.

त्यांच्या घरी घरगडी म्हणून छगन येतो. तरूण देखणी पण उदास चेहरा आणि सुकलेल्या गुलाब पुष्पासारखी तारुण्यात आलेलं वैधव्य, पांढरफटक कपाळ समजाने व नियतीने केलेला कटूपणा अंगावर झेललेला. अशी ही आवडा छगनच्या प्रेमात अडकते. शेतीतील छगनचे व्याप पाहून आवडा छगनला गाडी मिळवून देते. गाडीची पुजा करते वेळी छगन आवडाला पूजा करावयास सांगतो. पण ती त्याच्या कानाजवळ पुटपुटते, “तुमची इच्छा असेल तर मी ही अशा प्रकारची पूजा करू शकते.” (पृ.५६) व घरात निघून जाते. यावरून तिला छगनशी लग्न करायचे असते. पण लोकनिंदेला घाबरून ती तसे करू शकत नाही पण ती सौभाग्यासाठी भुकेलेली असते.

एके दिवशी वर्तमानपत्रामध्ये बातमी येते 'घरगड्याचा विधवेवर सतत चार वर्षे बलात्कार.' या बातमीने उरलीसुरली आवडाची इज्जत मातीत मिळते आणि ती छगनशी अबोला धरते. छगन तिला चार दिवस थांबण्याचे आवाहन करतो आणि चार दिवसानंतर सकाळी सकाळी आवडाच्या समोर वर्तमानपत्र धरतो. त्यात छापलेलं असतं 'प्रदेशाध्यक्षांच्या आशीर्वादात विधवेचा पुनर्विवाह.' या बातमीने आवडाला छगनच्या देवत्वाची कल्पना येते आणि ती त्याच्या प्रेमावर घेत असलेल्या शंकेला पूर्णविराम मिळतो.

आवडा छगनच्या प्रेमात अडकलेली होती. ती आपण कसे प्रेमात गुरफटत गेलो हे सांगताना म्हणते, "मी तहानलेली होते. व्याकुळ झाले होते. जलाशयात मगर आहे. हे मला माहित होते. तरीपण ती जलाशयात उरतले. धोका पत्करायला विश्वासापोटी, माझ्या छगनवरील विश्वासापोटी मी त्याच्या जबड्यात अलगद पोहचले. मला जबडा, जबडा वाटत नव्हता. फुलांची शेज होती ती. मऊ मुलायम कोठेही बोचत नव्हते. सरकी काढलेल्या कापसाप्रमाणे, पाण्यात टाकलेल्या साखरेप्रमाणे मी आपोआप विरघळले. मी मासळी थोडेच होते. धारेला लागूनही न वाहायला. माझा ताबा सुटला मी लक्ष्मणरेषा ओलांडली." (पृ.७३) अशी रेषा ओलांडलेल्या आवडाला छगन पती म्हणून हवा होता. तर छगनला ती पत्नीशिवाय एक उपभोग्य वस्तू म्हणून हवी होती.

आवडा छगनच्या मुलाची आई होणार असते हे छगनला समजतातच तो तिला मॉरिशसला फिरायला घेऊन जातो आणि तातडीची मिटींग असल्याचा बहाणा करून मुंबईला परत येतो. आवडा तिकडे समुद्राकाठी फिरत असताना सुरक्षारक्षक तिच्या कमरेला मोठा दगड बांधतात व तिला तेथील समुद्रात ढकलून दिले जाते. आणि तिचा दुदैवी अंत होतो. अशी ही आवडा तारुण्यात आलेल्या वैधव्याने छगनच्या मदतीने सौभाग्यवती बनते. पण तिचं सौभाग्य तिच्या पतीलाच मान्य नव्हते. नियतीने क्रूर चेष्टा केलेली शोषित असलेली आवडा वाचकांच्या मनाला चटक्या लावून जाते.

३.३.३ नामू आबा :-

नामू आबा हे छगनचे वडील. माणदेशातील शेतकरी. आपल्या शेतात दोन बैलासह सतत कष्ट करत. त्यांची पत्नी बुकाबाईची त्यांना चांगली साथ होती. सुगीच्या दिवसात त्यांच्या हातापायांना जरासुद्धा उसंत नसे. असेच एके दिवशी सुगीच्या दिवसात माळरानातील मटकीचे कडप गोळा करीत असताना त्यांची पत्नी बुकाबाई हिला साप चावतो. अडाणी खेडवळ व अंधश्रद्धाळू असणारे आबा तिला मारूतीच्या मंदिरात घेऊन जातात. गावठी इलाज केला जातो. पण त्याचा इलाज होत नाही. ती आपल्या पतीकडे मुलाकडे पहात पहात प्राण सोडते. आबा आपल्या मुलाला स्वतः स्वयंपाक करून घालतात. शेतीवाडी व बैल सांभाळत जीवन कंठत असतात.

शेजारी व पाहुणे आबांना तुकड्यापाण्याची सोय करण्याचा सल्ला देतात. त्यासाठी ते छानसाठी आई, आपल्याला पत्नी आणण्यासाठी जातात. आबा दुसऱ्या दिवशी एक तरूण पोरीला छानची 'आय' बनवून घेऊन येतात. दिसायला पहिल्या पत्नीपेक्षा सुंदर होती. तिच्या वयापेक्षा आबांचे वय दुप्पट होते. आबांनी त्या दिवशी नवीन मलमली धोतर व सदरा घातलेला असतो. दाढी केलेली असते. अशा प्रकारे आबांचे दुसरे लग्न होते.

दुसऱ्या दिवशी आबा छानला सोप्यात झोपायला लावतात आणि ते दोघे घरात झोपतात. आबांची पत्नी छानला शाळा सोडण्यास सांगते व शेळ्या घेऊन देते. पण आबा काहीच बोलत नाहीत. "बुकाबाईपुढे वाघासारखा डरकाळ्या फोडणारा आबा नवीन पत्नी छायडापुढे शेळी कशी होतात कोणास ठाऊक. विस्तवात जोपर्यंत अंगार फुललेले असतात तोपर्यंतच तो भडका घेऊ शकतो. एकदा का त्याची राख झाली म्हणजे त्यात फुंकर मारण्यात काही अर्थ नाही. फुंकर मारणाऱ्याच्या डोळ्यात राख घुसते." (पृ. २२) अशा पद्धतीने ग्रामीण भागातील तरूण स्त्रिया आपल्या पतींना वश करतात व आपल्या मनाप्रमाणे वागण्यास भाग पाडतात. आबांचीही तिच गत होते.

आबा आपल्या पूर्वीच्या संसाराबाबत म्हणतात, "राजाराणीसारखा आमचा सुखाचा संसार चालला होता. आम्हा दोघात गुणगुण करायला छगू होता. असले गोड दिवस माझ्या आयुष्यात कधीच आले नाहीत. बुकाबाई हसता हसता निघून गेली." (पृ. ३९) नवीन लग्नानंतर आबांची मानसिकता आडकित्यात सापडलेल्या सुपारीसारखी होते. छायडा सतत कुरबूर करायची. नकळत्या पोरविषयी समजून घ्यायची नाही. आदळ आपट करायची.

छगू निघून गेल्यानंतर त्याचा छगू बदलचा राग कमी होऊ लागला. त्यांना दारूची चटक लागली. छाय्यापासून झालेली नवीन मुलगी पुनमच्या नावावर ठेवलेले पैसे मोडून खाल्ले. दावणीचे बैलसुद्धा जास्त दिवस राहिले नाहीत. एकंदरीत आबांच्या संसाराला ओहटी लागली.

छान शिरगावला गेल्यानंतर नामु आबा त्याच्याकडे जाऊन येतात. त्याला विनंती करतात तू गावी येऊन राहा. पण अपमानित झालेला छगू त्यांचे ऐकत नाही. दुसरी पत्नी शेवटी खंगत जाते व निधन पावते. आबा छानकडे पुनमसह राहायला जातात. त्यावेळी आबाला लागलेले व्यसन परिसीमा ओलांडते. आबा रस्त्यात कोठेही पिऊन पडू लागतात. अशी आबांची व्यक्तिरेखा सावंत यांनी रेखाटली आहे. माणदेशातील एक प्रतिनिधिक शेतकरी म्हणून आबांकडे पाहिले जाते. पण नियतीपुढे हतबल झालेले आबा शेवटी मदिरेला जवळ करताना दिसतात.

संसाराचा गाडा चालू झाला. अंगातील कुमारिकेला झटकून ती सौभाग्यवती बनली. भावकीतील श्रीकांतशी तिचे अनैतिक संबंध जुळण्याची चाहूल लागते. त्याची सतत घरात उठबैस असायची. छया आजारी असताना तो तिला दवाखान्यात घेऊन जाताना मोटारसायकलीचे वारंवार ब्रेक दाबल्याने आणि दोघांचा अंगाचा स्पर्श झाला. त्याला विरोध झाला नाही.

एके दिवशी छगू व आबा रानात गेलेले असताना श्रीकांतने भूकेलेल्या पशुप्रमाणे छायडाच्या अंगाशी झोंबाझोंबी केली आणि तिथपासून हे संबंध दररोज सुरू झाले. आपल्या कृत्याबद्दल छायडा म्हणते, “माझं कौमार्य मी तडकू दिलं नाही. परंतु लम्नानंतर माझे पतिवृत्य टिकवू शकले नाही. व्यसन माणसाला जोपर्यंत लागत नाही तोपर्यंत ठीक. एकदा का तो त्याच्या आहारी गेला की ते त्याला सारखं हवंहवंसं वाटतं. मी रक्ताला चटावलेल्या लाशीप्रमाणे वागत होते. टोपल्यातील शिळं तुकडं फोडू वाटेनात.” (पृ. ३४) माणसाच्या व्यसनाची पहिली वेळ फार महत्त्वाची असते. त्याचवेळेस तो व्यसनापासून दूर राहू शकतो. पण छयाच्या बाबतीत ते घडत नाही. तिच्या ‘नको नको’ या विरोधात कडवेपणा नव्हता. तर अगतिकता होती.

एके दिवशी श्रीकांत व छायडा रानातील बांधावर जवळजवळ बसलेले असताना छगन पहातो व अनैतिक संबंधांविषयी शंका येते. व्यभिचारात पूर्ण गुरफटल्याने त्यांना तो काटा काढायचा असतो. आणि शेवटी छायडा छगनला वेगळ्याच शंकेने दोषी बनवतात. त्याच बांधावर छगन शेळ्या घेऊन जात असताना छायडा साडी फेडते व वाचवा वाचवा म्हणून धावू लागते. आपल्या आईला काय झालं म्हणून छगन तिच्या पाठीमागून पळत सुटतो. परकर व ब्लाऊजवर असणारी छायडा श्रीकांतला सांगते. श्रीकांतसह शिकारी मुले छगनवर तुटून पडतात. स्वतःची जवानी फुलविण्यासाठी छायडा छगनच्या जीवनावर निखारे ठेवते.

श्रीकांतचे लग्न होताच तो तिला सोडून देतो. तिच्याकडे आता झुरण्याशिवाय काहीच मार्ग नसतो. व्यभिचारी छायडाचे प्रेम व वासना यांचे गणित चुकते. वेड लागल्यासारखी ती वागू लागते. छयाच्या जखमा भळभळून वाहू लागल्या. शेवटी तिला आपण केलेल्या चुकीचा पश्चाताप झाला आणि त्यातच ती खंगत जाते. तिचं शरीर दिवसेंदिवस कृश होऊ लागते. छगूला परत आणण्याविषयी पर्तीला विनंती करते. आपल्यामुळे एखाद्याचे जीवन उद्धवस्त झाले याची तिला खंत वाटते. ती छगनचा विचार करत करतच शेवटच्या घटका मोजते. आणि पुनम इयत्ता सातवीत असताना ती मरण पावते.

३.३.५ श्रीकांत :-

श्रीकांत हा नामूआबाच्या भावकीतील तरूण ग्रामपंचायतीचा सदस्य. फारच उमदा गडी. गावात त्याचा चांगला वट होता. शरीर गोटीसारखं बाळगलेलं. लालभडक गडी. कातड्याच्या आतच्या शिरा दिसायच्या. अंगात सदरा विजारच असायची. परंतु त्याला नीळ देऊन इस्त्री फिरवलेली असायची. डोक्यावर गांधी टोपी. मधाळ लाघवी बोलणं. लोकांच्या काळजात शिरण्यात पटाईत. भावकीतील अडचणीवर त्यानेच तोडगा काढावा. पुढाऱ्यात उठबैस करायला लोक त्याला मान देत.

नामूआबाच्या घरी त्याची उठबैस असायची. छयाच्या रूपावर तो भाळला होता. दवाखान्यात जाताना तो ब्रेक दाबून पाहतो. विरोध होत नाही. त्यापासून त्याचे व छयाचे अनैतिक संबंध जुळतात. छया आणि श्रीकांत दोघेजण मळ्यातील बांधावर बसले असताना छगन त्यांना पहातो. आम्ही बोकडाची चर्चा करित आहोत असे छगनला सांगतो. प्रत्येक संध्याकाळी आबा दुसऱ्या दिवशी कोठे जाणार आहेत याची माहिती घेतो. घरात सर्वजण असताना छयाला वैनी म्हणून संबोधत असायचा. तर घरात कोणी नसताना तिला अरे-तुरे बोलत असे.

छयाच्या पहिल्या डोहाळ जेवणासाठी छयाच्या माहेरचे लोक तिला सोबत घेऊन जाण्याचा आग्रह धरतात. त्यावेळी श्रीकांत त्यांना सांगतो मी वैनीला मोटार सायकलीवर आणून सोडतो. छगनच्या तावडीतून सुटण्यासाठी ते दोघे यशस्वी नाटक करतात. त्याचा सर्वतोपरी सूत्रधार श्रीकांतच असतो.

श्रीकांत छयाला धोका देताना दिसतो. तो तिचा केवळ एक उपभोग्य वस्तू म्हणून वापर करताना दिसतो. तो तिच्याविषयी म्हणतो, “छयाडी माझ्यावर वेड्यासारखं प्रेम करित होती. वेडीच आहे. ती शहाणी असती तर माझ्या फसव्या प्रेमाच्या जाळ्यात अडकली असती का ? मी म्हणेल तसं वागत होती.” (पृ.४०) अशा पद्धतीने शरीराची आणि वासनेची तहान भागविण्यासाठी श्रीकांत छयाबरोबर मनसोक्त प्रेम करतो. तर छया त्याच्या प्रेमात पागल होताना दिसते.

श्रीकांत शेवटी लग्न करतो. लग्न करताच तो छयाला विसरण्याचा प्रयत्न करतो. तिला वाटत होते की लग्नानंतरही श्रीकांतने आपल्याशी पहिल्यासारखे वागावे. पण तसे होत नाही. तो तिला टाळण्याचा प्रयत्न करतो. असे वासनेने बरबटलेले हे श्रीकांतचे व्यक्तिमत्व सावंत यांनी रेखाटलेले आहे.

३.३.६ पुनम :-

पुनम ही छगनची सावत्र बहिण. दिसायला ती तिच्या आई इतकीच सुंदर होती. ती छगनला लहानपणी फार आवडायची. पाळण्यात पाय हालवून चेकाळायची. मुरके मारायची. हाताच्या मुठी सारख्याच बंद करून ठेवायची. तिचे हात पाय खूप मऊ होते. छगन ते आपल्या गालावरून फिरविताना

त्याला मजा वाटायची. तिच्यामुळे छगनचा घरातील वेळ निघून जात असे. तिचे नाव ठेवण्याच्या दिवशी आबा व आप्पा तिला सोन्याचे मणी असलेली मनगटी, गळ्यातील बदाम, पायातील पैजण घेऊन जातात. हे सर्व तिच्याकडे असल्याने छगनला वाईट वाटायचे.

पुढे मोठं झाल्यानंतर पुनमच्या मनात सतत दोन प्रश्न थैमान घालताना दिसतात. छगनमुळे आईला मान खाली घालावी लागली. परंतु मरतेवेळी आई म्हणते, “आपला छगन खूप चांगला आहे गं.” अशी का म्हणाली ? व छगन म्हणतो ती केवळ अफवा होती. असं असावं का ? या दोन प्रश्नांनी ती बेचैन व्हायची व तिला ते प्रश्न सुटत नसायचे.

आपला सर्व स्वाभिमान बाजूला ठेवून पुनमला शिरगावला येऊन रहावे लागते. त्यामध्ये तिचा व तिच्या वडीलांचा स्वार्थ असतो. पुनमला वाटायचे सर्व गावाने छगनवर अन्याय केला. पण मी बहिण म्हणून त्याच्यावर काहीच अन्याय केला नाही. १२ वर्षातील एखाद्याही रक्षाबंधनास तो का हजर राहू शकला नाही. आता भाऊ म्हणून तो माझ्यासाठी का वेळ देत नाही?

पुनमचे लग्न ठरते ते पेनूर येथील योगीराज गायकवाड या तरूणाशी. तो ग्रामपंचायतीचा सरपंच असतो. पुनमला सर्व लोक सुंदर मुलगी ऐवजी आमदारांची बहिण म्हणून अधिक पसंत करताना दिसतात. आपल्या लग्नाविषयी ती म्हणते, “ठरलेल्या वेळी मी बोहल्यावर चढले. मंगलाष्टका चालू असताना अंतरपाटावरील स्वस्तिक चिन्ह असवांच्या दाटीमुळं धुसर दिसत होते.” (पृ. १२६) समाज मनस्थितीमुळे सर्व मुली सासरी जाताना आपल्या अश्रुंना मोकळी वाट करून देतात. पुनमच्या बाबतीत यापेक्षा वेगळं काहीच घडत नाही.

३.३.७ सुबा यादवीन :-

ही आवडाची आई. विधवा असणाऱ्या सुबाचा पती तरूणपणातच निघून जातो. त्यामुळे ती सर्व जीवन आपल्या मुलीकडे पहात तिच्या पालनपोषणात कंठताना दिसते. तिचा भलामोठा वाडा होता. जाड भिंतीचा, बाहेरून सारवला होता. चौकटीचे नक्षीकाम त्याच्या वैभवाची साक्ष देत होते. आतील भिंतीला टेकून सुबा बसायची. कपाळावर आठ्यांच जळमट असायचे. सुरकुतलेली त्वचा, डोक्याचे केस पांढरे झालेले. तिच्याकडे छगन गेला असताना तिने किलकिले डोळे करून त्याच्याकडे पाहिले आणि म्हणाली, “कोण रं मुडद्या ! आवडे, आगं ये आवडे कोण टपकलय बघ.” या तिच्या वाक्यातून अनोळखी माणसाकडे पाहण्याची वृत्ती लक्षात येते. दोषीही विधवा असल्याने त्यांच्या बोलण्यात कडवटपण असणे स्वाभाविक असते.

छगनला आपल्या शेतीवाडीची आणि परिस्थितीची माहिती करून देताना सुबा म्हणते, “पैसाआडक्याची, बाहेरची सगळी कामे आम्ही घरगड्याकडून करून घेतो. त्यात काडीची अफरातफर दिसली तरी लाथ मारून बाहेरचा रस्ता. तुझी कामाची तळमळी पाहून पैसे किती द्यायचे ते आमचे आम्ही ठरवू.” (पृ.४८) अशी ती म्हातारी इंजिनमधून बाहेर पडणाऱ्या धुरासारखी बक-बक बोलत होती. घरात कोणीही पुरुष नसताना एखादी स्त्री अनोळखी माणसाबरोबर याच पद्धतीने वर्तन करेल. अशा प्रकारे घरगडी घेताना ती निरखून पारखून घेताना दिसते. प्रथम आढेवेढे घेऊन बोलणारी सुबा आपल्या हृदयातील एक एक कप्पा छगनला उघडा करून दाखवताना दिसते.

सुबाला आवडा व छगनच्या अनैतिक संबंधाची चाहूल लागताच ती छगनच्या पिण्याच्या पाण्यात विष घालते. मांजराने तो तांब्या सांडल्याने तो बचावतो. दुसऱ्या दिवशी आवडा लग्न करणार असल्याचे सांगते. त्यावेळी स्वतःच्या हातून अपराध घडावा असा तिचा चेहरा दिसत असतो. आवडाच्या पाठीवरून थरथरता हात फिरवत ती तिला म्हणते, “पोरी ज्या परिस्थितीत तू वाट चुकलीस ते मला समजू शकते. माझाही प्रवास तुझ्यासारखाच झाला. परंतु मी वाट चुकले नाही. माझ्या प्रवासाला दिशा होती. तुला मोठी करण्याची तुला भरभराटीस नेऊन सोडण्याची दिशा.” (पृ.७४) आपल्या जीवनात आलेल्या अनेक प्रसंगात आपण कसे योग्य प्रकारे सामोरे गेलो आणि आपले शील भ्रष्ट होऊ दिले नाही हे ती सांगतो. छगनबरोबर लवकर लग्न कर असे आपल्या मुलीला सांगताना सुबा म्हणते, “आणखी आघात झेलण्याची क्षमता माझ्यात राहिली नाही पोरी. पिकलं पान आता केव्हा गळून पडेल याचा भ्रवसा नाही.” वृद्ध लोकांची बोलण्याची पद्धत सावंत यांनी प्रकट केलेली आहे.

शेवटी सुबा आजारी पडते. तिच्या घशातून घरघर असा आवाज येतो. तिला डॉक्टरकडे घेऊन जात असताना एक तीव्र कळ तिच्या छातीतून निघते. तिचे सर्वांग थरथरते. एक उसळी घेते. नाकातोंडातून रक्ताच्या गाठी बाहेर पडतात व ती प्राण सोडते. वैभवशाली घरंदाज असलेल्या सुबावर काळ वारंवार घाला घालतो. पण त्याही परिस्थितीत आटोकाट जगण्याचा प्रयत्न करताना दिसते.

३.४ ‘नामदार’ कादंबरीतील निसर्ग व परिसर :-

‘नामदार’ ही सीताराम सावंत यांची कादंबरी माणदेशी प्रादेशिकतेने नटलेली आहे. या कादंबरीचे अर्धे कथानक माणदेशात घडते तर अर्धे कथानक माणदेशालगतच्या प्रदेशामध्ये घडत असल्याने त्या प्रदेशातील निसर्ग व परिसर कादंबरीत अनेक ठिकाणी आला आहे. या कादंबरीचा नायक छगन जोपर्यंत आपल्या जन्मगावी होता तोपर्यंत कथानक माणदेशात घडत आहे असा भास वाचकास होतो व अन्याय अत्याचार झालेला छगन जेव्हा घर सोडून पश्चिमेच्या दिशेने चालत जातो व घरगडी म्हणून काम पत्करतो त्या परिसरातील हिरवागार निसर्ग व बागायती शेती यांचे वर्णन कादंबरीत आलेले आहे.

प्रथम या कादंबरीत माणदेशातील निसर्ग दृष्टीस पडतो. या निसर्गामध्ये या माळरानाचे व निसर्गाचे वर्णन आलेले पहावयास मिळते. “पाऊसपाणी बरा झाला होता. माळरानं हिरवीगार दिसत होती. वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर माळरानात गवत पाण्यावरच्या लाटेप्रमाणे हालत होतं. नानाविध रंगांची उधळण करणाऱ्या फुलपाखरांना गवताच्या गंधाने मोहिनी घातली होती. ते गवताच्या या काडीवरून गवताच्यात्या काडीवर, या पात्यावरून त्या पात्यावर भिरभिरत होती. मधूनच एखादी किडा-मुंगी दिसली की फस्त करीत होती. झाडं झुडपं टवटवीत दिसत होती. उन्हाळ्यात भकास वाटणारी माळरानं आता दिमाखदार दिसत होती. सगळी सृष्टी तृप्त वाटत होती. अधुन मधून मोठमोठे ढग शिरवळ घेऊन येत होते.” (पृ.१०) असा माणदेशातील निसर्ग फक्त पावसाळ्यात हिरवागार दिसतो. त्यावेळी येथील वातावरण वरीलप्रमाणे मोहक असते. भकास माळावरची झाडे झुडपे आपल्या टवटवीपणामुळे लोकांची मन आकर्षित करून घेताना दिसतात.

या माळरानावरती येणारी पिक ही हंगामी स्वरूपाची व कमी पाण्यावर येणारी असतात. या पिकांविषयी सावंत कादंबरीमध्ये म्हणतात, “आईचा स्वयंपाक होईपर्यंत आम्ही मळ्यातल्या बांधावरच गवत कापायला गेलो. दोघांनी दोन भारं गवत आणलं. मानेवर कुसळं इंजेक्शन टोचल्यासारखी टोचत होती. त्या भाऱ्यातील गवत आबांनी दोन्ही बैलांच्या पुढं मूठ-मूठ टाकलं. हिरवा चारा खाऊन उंडारलेल्या बैलांनी त्या गवताकडे दुंकूनही पाहिलं नाही. जेवण उरकून आम्ही सर्वजण नंबरातल्या मटकीचं कडप आणायला गेलो.” (पृ.११) यावरून माणदेशातील पिकाबरोबरच निसर्गही लक्षात येतो. ती पिके साधारणतः मटकी बाजरी सारखी आहेत. तर येथील गवत हे कुसळाचे आहे. ही पिके व गवत हंगामी असल्याने शेतकऱ्यांना त्याचा तुटवडा जाणवतो व तो त्याची साठवण करून ठेवताना दिसतो.

माणदेशातील छगन आपले गाव सोडतो व शिरगाव या गावी स्थायिक होतो. तो जातो तो प्रदेश निसर्गाच्या अवकृपेचा प्रदेश नसून तेथे सर्वकाळ सुकाळ असतो. सर्व क्षेत्र बागायत असते. अशा प्रदेशाचे निसर्गवर्णन कादंबरीच्या पुढील भागात आलेले आहेत. छगन मंत्री झाल्यानंतर शेताकडे जातो. “सवड मिळाली म्हणून सर्व पिक-पाणी नजरेखालून घालावीत यासाठी मळ्यातून फिरत होतो. बांध-वरुंबे तुडवीत होतो. बऱ्याच दिवसातून बांधावरील ओलं गवत पायाखाली चुरगळीत होतो. विहिरीजवळ आलो. पाणी पिण्याची इच्छा झाली. मोटारीचं बटण दाबलं. मोटार गप्प, लाईट नव्हती. तरी मला प्रश्न पडला होता, चोवीस तास चालू राहणारी मोटार गप्प का ? विहिरीत उतरलो. पॅट मुडपून दोन पायऱ्या पाण्यात उतरलो. पाण्याचा थंडावा पायाला आल्हाददायक वाटला. तोंड धुतले. खळखळून चूळ भरली. पाणी पित असताना विहिरीतील मासे पायांना गुदगुदल्या करीत होते. वर येऊन विहिरीवर बसलो.

सभोवताली सगळा शिवार हिरवागार दिसत होता. त्या हिरवळीकडं बघून मन टवटवीत झालं. नवी उभारी मिळाली, जोम चढल्यासारखं झालं.” (पृ.१२६-१२७) यावरून या प्रदेशात सुकाळ असलेला जाणवतो. येथील मोटारी चोवीस तास चालू असतात. म्हणजे येथील विहिरीला भरपूर पाणी आहे. शिवाय सभोवताली हिरवागार शिवार दिसत असल्याने हा भाग माणदेशासारखा माळरानाचा व दुष्काळी नसून तो वैभवशाली असल्याचे लक्षात येते. नदीकाठचा भाग असल्याचे जाणवते.

चाफळच्या पुरातन, ऐतिहासिक राम मंदिराचे व त्याच्या परिसराचे वर्णन सावंत करताना म्हणतात. “मंदिरासमोर नारळ-फुले विक्रेत्यांनी दुकाने सजवलेली दिसत होती. सर्व परिसर रंगीबेरंगी कागदी पताकांनी फडफडत होता. एक वेगळेच चैतन्य तेथे पसरल्याचं दिसत होतं. डोक्यावरील पताकांचा रंग पक्ष्यांचा थवा धिरट्या घालत असल्याप्रमाणे भासत होता.” (पृ.९४) छगन आणि विधवा आवडा यांच्या लग्नासाठी मंदिर व परिसर सजवलेला होता. त्याचं वेगळेच चैतन्य सावंत यांनी रेखाटलेले आहे.

‘नामदार’ या कादंबरीमध्ये माणदेशातील निसर्गाबरोबरच माणदेशाबाहेरील निसर्गाचे वर्णनही लेखकांनी केलेले आहे. या कादंबरीतील निसर्गाच्या वातावरणाचा काही भाग माणदेशातील आहे तर काही माणदेशाबाहेरील प्रदेशाची वैशिष्ट्ये कादंबरीत तरळताना जाणवतात. लेखकांनी कथानका-बरोबरच निसर्गाचेही भान ठेऊन निसर्गाची विशिष्ट प्रकारचे बदल केल्याचे जाणवत राहते.

३.५ ‘नामदार’ कादंबरीतील पुढारीपण :-

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये छगन ग्रामपंचायतीला निवडून आल्यापासून पुढारीपणाला सुरुवात होते. पुढारी लोक सर्वसाधारणपणे आपले जीवन जगताना कशा पद्धतीने कुटील बुद्धीचा वापर करतात. एकमेकांविरुद्ध वेगवेगळे षडयंत्रे रचताना दिसतात. राजकारणातील लोक आपले अधिक सामर्थ्य दुसऱ्याचे पानिपत करण्यासाठी वापरताना दिसतात. ‘नामदार’ मध्ये अशी कट कारस्थाने केलेली वाचावयास मिळतात.

विविध लेखकांनी राजकीय कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. राजकारणातील विविध घटकांचा परिणाम लेखकांच्या मनावर होऊन राजकीय व पुढारीपणावर आधारित कादंबऱ्यांचे लेखन केलेले आढळून येते. राजकीय कादंबऱ्याविषयी ‘गेल्या अर्ध शतकातील मराठी कादंबरी’ या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “एकूण राजकीय परिस्थितीचे चित्रण करणाऱ्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील कादंबऱ्यात आशय प्रकट करण्यात विविधता आली. हे प्रयत्न संख्येने कमी असले आणि असमाधान-कारक आशयामध्ये वाटले तरी ते आश्वासक वाटतात.”^५ अशीच ‘नामदार’ कादंबरीच्या आशयामध्ये विविधता आहे. राजकारणातील लोकांच्या विविध समस्या व प्रबोधन हे समाधानकारक असल्याचे लक्षात येते.

पुढारीपणाच्या महत्वाकांक्षेपोटी छगन आवडाच्या घरात घट्ट पाय रोवतो. ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीस उभा राहतो. त्यावेळी विरोधी पक्ष नेते म्हणून लागले, “जगायला म्हणून आले राज्यकर्ते बनू लागले.” यावर छगन एक भाषण आपल्या कामगारांना देतो. म्हणतो मी पोरका असून या गावाने मला सर्व काही दिल्याने मी या गावचा रहिवाशी आहे. यावर लोक खूश होऊन त्याला निवडून आणतात.

निवडून येताच छगन एक प्रतिष्ठित व्यक्ती बनतो. सकाळ-संध्याकाळ गावातून फिरताना सर्वांना नमस्कार करणे व लोकांच्या अडचणीवर लक्ष देणे, “कोणाचा बैल आजारी पडला, डॉक्टरांना निरोप द्या. कोण दारू पिऊन गल्लीत दंगा करतो त्याला समजावण्याचं, वेळप्रसंगी दमटावयाचा. कोणास पैसा पाण्याची गरज असायची अशांची परतफेडीची हमी लक्षात घेऊन मदत करायची. कोणाचा तलाठ्याकडून सात-बाराचा उतारा काढून द्यायचा. कोणाचं साठे खत असायचं. कोणाच गहाणखत असायचं. तर कोणाच खरेदी खतं. अशा प्रकारच्या कामासाठी लोक मला रजिस्टर कचेरीत घेऊन जाऊ लागले.” (पृ.६४) अडाणी शेतकऱ्यांची विविध कामे छगनला करावी लागत होती. त्याने लोकांची कामे करणे जरूरीचे होते. कारण त्याला पुढारी, नेतेपदी विराजमान व्हायचे असते. तसेच तो पुढे सरपंचाविरुद्ध बंड पुकारून इतर सदस्यांना त्यांच्याविरुद्ध उभा करतो आणि स्वतः सरपंच होतो. सरपंच होताच विधवा आवडाशी विवाह करतो आणि आपल्या सभोवतालच्या परिसरामध्ये विधवा विवाहाचा पुरस्कर्ता म्हणून नावलौकिक मिळवितो. कृष्णा खोरे प्रकल्पग्रस्तांच्या विस्थापितांचा व पुनर्वसनाचा प्रश्न सोडवतो. यांच्या बळावरच पुढे आमदारांच्या विरोधात पक्षाचे लेबल नसताना निवडून येतो. आणि मंत्रिपदासाठी महाराजांचा कृपाप्रसाद मिळवितो.

मोकळा वेळ मिळाला की, राजकारणातील एखादं कोडं सोडवायचं झाल्यास राजकीय बेरीज-वजाबाकी करायची झाल्यास तो एकांतात बसून अनेक कोड्यांचा उलगडा करताना दिसतो. यामध्ये कोणाला गोंजारायचं कोणाला दामटावयाचं व कोणाच्या जवळ जाऊन एखादं फळ पदरात पाडून घ्यायचं.

मंत्रिपदाची शपथ घेऊन येताच आवडा आरतीच्या ताटाने ओवाळते. सर्व लोकांच्या आडाणीपणातून जमेल त्या प्रमाणे लुटण्याचा तो प्रयत्न करतो. एखादे कचेरीतील काम करण्यासाठी तो त्या अधिकाऱ्याला दुप्पट रकमेची मागणी करताना दिसतो. त्यातील ४०% रकम अधिकाऱ्यास दमदाटी देऊन कमी करित होता. तर १०% रकम स्वतः घेत होता. एकदा नगरपालिकेने अतिक्रमणविरोधी मोहिम शहरात राबविली. पण विरोध करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना छगनरावांनी कुशलतेने धुळ चारली. ती अशी.

“तुम्हाला रस्त्यांच्या दुतर्फा तीन-तीन फुटांचे अतिक्रमण काढायचे आहे ना, मग तुम्ही सर्व व्यापाऱ्यांना नोटिस पाठवा व त्यात रस्त्याच्या दुतर्फा सहा-सहा फुटांचे अतिक्रमण काढावयाचे आहे असे त्यात लिहा.”

“म्हणजे काय होईल.”

“मी व्यापाऱ्यांच्या वतीने तुमच्याशी बोलणी करेन व सहा फुटांचे अतिक्रमण तीन फुटांवर आणून ठेवेन.” (पृ.१३२) अशा प्रकारे तो वाईट प्रसंगातूनही सहज निभावून निघताना दिसतो. असा हा छगन राजकारणात फारच यशस्वी होतो. कोणतेही काम करताना त्याविषयी अगोदर विचार करताना दिसतो.

पुढील पंचवार्षिक निवडणुकीत तो सी. एम. विरुद्ध स्वतःचा गट निर्माण करतो. आणि महाराष्ट्रभर फिरून तो विरोध मोठा करण्यात यशस्वी होतो. सी. एम. पदावर विराजमान होणार असतो. पण त्याला एच.आय.व्ही. ची लागण होते. आणि तो शेवटी अंतिम घटका मोजताना दिसतो.

ग्रामपंचायतीच्या पातळीला लोंबकळत असताना त्याला आमदारांनी आधार दिला आणि सरपंच केले. सरपंचकीनंतर पालकमंत्र्यांनी आधार दिला आणि तो आमदार झाला. आमदार होताच मुख्यमंत्र्यांच्या कृपाप्रसादाने तो नामदार होतो. राजकारणात महत्त्वाकांक्षी लोकांना जवळ करणं त्यांना आधार देणं किती धोकादायक असते हे छगनला माहित असते. लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेतला नसता तर तो मास्तर किंवा तलाठी नाहीतर घरगडीच राहिला असता. पण तो एका प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी दुसरा प्रश्न विचारात राहिला. यातच एका शांत व निरागस छगूचा महर्षी छगनराव झाला.

३.६ ‘नामदार’ कादंबरीतील समाजजीवन :-

ग्रामीण साहित्यातून ग्रामीण जीवन साकार होत असते. त्यामुळेच हे ग्रामीण जीवन हा साहित्याचा अपरिहार्य घटक बनते. ग्रामीण जीवन प्रथा, परंपरा, चाली, रीती, यांचे दर्शन कादंबरीमधून घडते. तो एक समाजजीवनाचा अपरिहार्य भाग असतो. महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या समाजामध्ये विविध प्रकारच्या जीवनपद्धतीचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते. सीताराम सावंत यांनी या कादंबरीमध्ये समाजातील विविध प्रकारच्या जीवन पद्धतीची गुंतागुंत उकलली आहे. ही गुंतागुंत मानवाच्या जगण्याच्या संदर्भात असते. मानवी जीवनाचा जगण्याचा संदर्भ हा फार व्यापक आहे. यासाठी तो स्थल कालाच्या कक्षा ओलांडून मानसिकतेत प्रवेश करतो.

पश्चिम महाराष्ट्रातील माणदेशामध्ये विशिष्ट प्रकारची सामाजिक जीवनपद्धती आहे. त्यानुसार येथील लोक जीवन जगत असतात. तेथे आजही वस्तुविनिमय, बलुतेदार पद्धती, विविध फिरस्ते की जे सुगीच्या दिवसात धान्य मागण्यासाठी येतात. पश्चिम महाराष्ट्रात चोर लुटारूंची संख्या लक्षणीय आहे. या जीवनाविषयी भास्कर शेळके म्हणतात, “कादंबरी व ललित लेखन प्रकारातून मानवी भावभावना, जीवन, जीवन दृष्टिकोण, समस्या यांचे दर्शन घडविणे हा प्रमुख हेतू असतो. त्या अनुषंगाने प्रदेश आणि लोकजीवनाचे दर्शन त्यातून घडते. हे स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रातिनिधिक कादंबऱ्यामधून घडले आहे.”^६ मानवी जीवनातील विविध भावभावना यांचे चित्रण केलेले पहावयास मिळते. माणदेशाचे समाजजीवन विशिष्ट पद्धतीने बदलत गेलेले आहे. त्यानुसार समाज बदलत आहे.

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये समाजीवनाबरोबरच राजकारणाचाही ऊहापोह सावंत यांनी केलेला आहे. या कादंबरीविषयी रयत शिक्षण संस्थेचे माजी सचिव आर. डी. गायकवाड म्हणतात, “मनातील भावभावना व शब्दकल्लोळ अक्षरांच्या माध्यमातून कागदावर उमटविण्याचा आविष्कार ग्रामीण भागातील साहित्य उपासकही लिलया घडवू शकतात. याचे प्रा. सावंत हे उत्तम उदाहरण असून त्यांच्या नामदार कादंबरीमधून राजकारण, समाजकारण व प्रबोधन यांचे त्रिवेणी रंग प्रकट होतात.”^७ गायकवाड हे त्यांच्या कसदार लेखणीचे कौतुक करतात व त्यांनी साधलेल्या राजकारण, समाजकारण व प्रबोधन या शैलीचा उल्लेख करतात.

साहित्य व समाज यांचा अतुट असा अनुबंध आहे. समाजापासून साहित्य वेगळे करता येत नाही. माणूस हा साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. माणसाशिवाय समाज होऊच शकत नाही. साहित्य व समाज एकमेकांवर अवलंबून असतात. साहित्य प्रकारातून समाजजीवन येत असते. साहित्यिकांच्या लेखनामुळे समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश होऊन सत् प्रवृत्ती वाढीस लागतात.

साहित्यिक वास्तव जीवन चित्रण करून समाजाची दुरावस्था व्यक्त करीत असतो. आपल्या लेखनातून सामाजिक प्रश्नावर प्रकाश टाकतो. जसा सावंत हे ‘नामदार’ मध्ये विधवा विवाहावर प्रकाश टाकताना दिसतात. त्यामुळे साहित्यिकांच्या लेखणीतून समाजजीवन अवतरत असते.

माणदेशी समाजामध्ये विशिष्ट चाली-रीती व परंपरा आहेत. त्यातून वेगवेगळ्या अंधश्रद्धा पाळल्या जातात. त्या ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य घटक असलेल्या पहावयास मिळतात. ‘नामदार’ कादंबरीमध्ये विशिष्ट प्रकारच्याचाली-रीती, परंपरा आहेत. छगनच्या पहिल्या आईला मटकीचे कडप गोळा करताना साप चावतो. सापाचे विषय उतरविण्यासाठी अंधश्रद्धेने ग्रासलेले लोक तिला मारूतीच्या मंदिरात घेऊन जातात. त्या लोकांना वाटते की, “मारूतीराया कोडं सोडविल म्हणून पुन्हा लिंबाच्या

पाल्याचा रस पाजणं मिरच्या चारणं प्रदक्षिणा घालायला लावणं सुरू होतं. मात्र तिची अवस्था बिघडतच चालली होती.” यातून अंधश्रद्धा दिसते.

अशा प्रकारे छगनची आई वारल्यानंतर पैपाहुणे व शेजारी नामू आबाला सल्ला देतात की पोराला विसरू नको. त्याला अंतर देऊ नकासे. चांगलं सांभाळ. चार-सहा महिन्यांनंतर तुकड्या-पाण्याची सोय बघा. यातून एका पत्नीच्या निधनानंतर या समाजामध्ये पुरुष दुसरे लग्न करताना दिसतो. मात्र स्त्रियांना दुसरे लग्न करतायेत नाही. त्यांना जन्मभर विधवा म्हणून दिवस काढावे लागतात. कादंबरीतील आवडा आपल्या पती निधनानंतर आईकडे रहायला आलेली पहावयास मिळते. पण ही प्रथा कादंबरीपुरती मोडली जाते व छगन आवडाबरोबर विवाह करताना दिसतो. यावेळी तिला समाजातील विविध घटकाकडून बोलणी खावी लागतात. विधवा विवाहास विरोध करणारे चित्रण ‘नामदार’ मध्ये येते.

छगनाचा शेतीतील व्याप पाहून आवडा त्याला गाडी मिळवून देते. गाडीची पूजा करायची असते. छगन आपल्या अज्ञानपणातून आवडाला पूजा करावयास सांगतो. त्यावेळी तेथे हजर असलेले कामगार कुजबुजतात की विधवा स्त्रीने पूजा कशी काय करायची. म्हणून ते एकाला एखाद्या सुवासिनी स्त्रीला बोलाविण्यास पाठवितात. या समाजाची विशिष्ट पद्धती लक्षात येते.

‘नामदार’ मध्ये सण-उत्सवाचे चित्रण आलेले पहावयास मिळते. वटसावित्रीच्या पौर्णिमेदिवशी व्यभिचारी छया म्हणते, “वट सावित्रीची पौर्णिमा असून नये असं वाटत होतं. त्यातून ती आलीच तर जड पावलानं वडाभोवती फेऱ्या घालत असताना छातीतील धडधड वाढत असे.” (पृ.४४) वृद्ध पती व स्वतःचा व्यभिचार यातून तिची ही अवस्था होते. सणाविषयी छगन एका ठिकाणी म्हणतो, “मंडळी यावर्षी अधिक मास पडला त्यामुळे दिवाळी आहेच पण ती एका महिन्याने पुढे गेली एवढेच. संक्रांत मात्र स्थिर असते. ती ठरलेल्या तारखेस येणार.” (पृ.१४८)

आवडाला पुनर्विवाह करण्याविषयी समजावून सांगताना तिची आई तिला बालपणाची आठवण करून देते. मामाचा मुलगा किशोरला यात्रेत विमान घेऊन दिले तसलंच विमान तुलाही आवडलं. तू हट्ट धरला म्हणून किशोरला समजावून ते विमान तुला दिले. पण तू ते रस्त्याकडेच्या विहिरीत टाकून दिलं. असं तू का केलं ? तर “ते विमान किशोरनं वापरलेलं होतं व वापरलेली वस्तू तुला आक्षेपार्ह वाटत होती.” तशीच आवडामुद्धा वापरलेली असते म्हणून तिच्या आईला तिच्या नवीन लग्नाविषयी व छगनविषयी भिती वाटते.

छगन जेव्हा ग्रामपंचायतीस निवडून येतो. त्यावेळी इतर विजयी उमेदवारांबरोर त्याचीही मिरवणुक काढली जाते. या मिरवणुकीमध्ये स्त्रिया उमेदवारांना ओवाळतात. अशा प्रकारे माणदेशामध्ये एखादा पैलवान वा बैलगाडी यांचीही मिरवणूक काढलेली पहावयास मिळते. व्यवसायानुसार जाती येतात. 'नामदार' कादंबरीमध्ये विविध जाती जमातीचे चित्रण पहावयास मिळते.

'नामदार' कादंबरीमध्ये रेखाटलेले स्त्री जीवन अत्यंत हलाकीचे आहे. स्त्रियांच्या विविध प्रश्नावर सावंत यांनी प्रकाश टाकला आहे. विधवाअसलेली आवडा सौभाग्यवती होण्यासाठी भुकेजलेली आहे. तर छगन वासनेमध्ये गुरफटलेला दिसून येतो. त्याच्या वासने हवे असणाऱ्या आवडाच्या शरीराविषयी तो म्हणतो, "ती आज ज्या अवस्थेत आहे. तशीच मला हवी होती. तिच्या पांढऱ्या कपाळावर रंग न भरता. तेवढी एक मेख वघळून मला ती हवी होती. तिला कुंकू हवे होतं. मला ते न देताच तिने माझी व्हावी असं वाटत होतं." (पृ.५८) स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तू असून कोणीही तिचा कसाही वापर करावा आणि आपल्या वासनेचे शिकार बनवावे. अशी समाजाची रीत असल्याचे दिसते.

माणदेशातील स्त्रियांना स्वतःचे असे मन नसते. त्या आपल्या आईवडील किंवा सासू-सासरे, पती यांच्या मतानुसार वर्तन करतात. साधारणतः पुरुष दोन लग्न करतात. मात्र स्त्रियांना एकावरच समाधान मानावे लागते. तसे त्यांना समाज करू देत नाही. 'नामदार'मध्ये नामू आबा दुसरे लग्न करतात ते आपल्यापेक्षा निम्मे वय असणाऱ्या मुलीशी. तर आवडाच्या दुसऱ्या लग्नाविषयी तिचा फोनवरून अपमान केला जातो. अशी ही स्त्रीवर्गाची समाजातील दयनीय अवस्था आहे.

'नामदार' कादंबरीमध्ये समाजाच्या दळणवळणाच्या काही सुविधा दिसून येतात. यामध्ये आबांची बैलगाडी, अविनाशच्या अपघातातील समोरून येणारा ट्रक. प्रदेशाध्यक्ष विमानाने कराडला येतात तर छगन मंत्री होताच त्याला लाल दिव्याची गाडी मिळते.

या कादंबरीमध्ये राजकारणाबरोबरच शेती व्यवसायालगत वर्णन येते. येथील लोक शेतीतील विविध पिके करताना दिसतात. गहू, मका बाजरी, मटकी, यांचा उल्लेख येतो. मटकीचे कडप उचलताना बुकाला साप चावतो. याशिवाय शेतीतील विविध कामाचे वर्णन आलेले आहे. छगन शिरगावला जाऊन घरगडी होतो. तेथील ही विविध पिकांचे, व्यवसायांचे, हिरव्यागार निसर्गाचे वर्णन कादंबरीत येते.

'नामदार' कादंबरीमध्ये विविध प्राण्यांचे वर्णन आलेले आहे. हे प्राणी या समाजाचा अविभाज्य घटक आहेत. छायाला चिखलात अडकलेली खार दिसते. तिच्यामध्ये ती स्वतःला पाहते. छगन लहानपणी शाळा सोडल्यानंतर शेळ्या राखायला जातो. छगनचे वडील आपली बैलं घेऊन दररोज मळ्यात जातात. आबा आपल्या पत्नीविषयी म्हणतात, "पाण्यातल्या माश्यावर बगळा अचानक

झडप घालतो. माश्याला काही कळायच्या आत तो बगळ्याच्या पोटात पोहचतो. तसं माझ्या बुकाला काळानं पकडलं.” आपल्या नशीबाने केलेल्या क्रूर चेष्टेने आबा उद्वस्त होतात व त्यांच्या संसाराची रयातच गेलेली पहावयास मिळते.

पूर्वीपासूनच माणदेशामध्ये शिक्षणाची अनास्था आहे. शैक्षणिक प्रगतिविषयी येथील लोक जागरूक नाहीत. ‘नामदार’ मधील छगन इयत्ता सातवीतून शाळा सोडून शेळ्या राखतो. आवडाला पुढे शिकण्याची इच्छा असते पण तिची आई तिला न शिकवता तिचे लग्न जमविताना दिसते. पुनम इयत्ता सातवीत असताना तिची आई वारते व ती पुढे शिकत नाही. यातून ‘नामदार’ कादंबरीतील लोकांची शिक्षणविषयक अनास्था कशी आहे हे लक्षात येते.

अशा प्रकारचे ‘नामदार’ कादंबरीतील समाजजीवन आहे. यामध्ये विविध चाली व परंपरेचे वर्णन दिसते. याशिवाय अंधश्रद्धेने ग्रासलेली मने पहावयास मिळतात. व्यभिचाराने आणि स्त्रीच्या वासनेत गुरफटलेल्या प्रेमातून मानव जीवन कसे बरबटलेले आहे याचे प्रत्यंतर कादंबरी वाचत असताना येते. अनाथ, विधवा व अबला असणाऱ्या स्त्रियांचे सबलीकरण करणे ही या समाजाची गरज आहे. माणदेशी समाजामध्ये एखाद्या प्रकाराने माणसाची कशी अधोगती होते आणि तो वाईट मार्गाला जातो याचे प्रत्यंतर कादंबरी वाचकास पानोपानी मिळते.

३.७ ‘नामदार’ कादंबरीतील माणदेशी प्रादेशिकता :-

‘माणदेश : स्वरूप आणि समस्या’ या ग्रंथामध्ये कृष्णा इंगोले यांनी माणदेशाचे वेगळेपण आणि वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. त्यातील जवळजवळ सर्व वैशिष्ट्ये सावंतांच्या ‘नामदार’ या कादंबरीमध्ये पहावयास मिळतात. याशिवाय ‘माणमाती’ या साप्ताहिकामध्ये सयाजीराजे मोकाशी यांनी संपादकीयमध्ये माणदेशाची वैशिष्ट्ये क्रमशः प्रकाशित केली आहे. ती सर्व वैशिष्ट्ये या कादंबरीमध्ये शब्दरूपाने आढळतात.

माणदेश हा बरड माळरानाचा प्रदेश असून या प्रदेशामध्ये बोरी-बाभळी, नेफतड, केकत यासारखी काटेरी खुरटी झाडे येथे पहावयास मिळतात. या प्रदेशातील लोकांच्या व्यवसाय शेती हा आहे. पण शेतीतील उत्पन्नमध्ये कोणीही श्रीमंत झालेला पहावयास मिळत नाही. या कादंबरीमध्ये दोन ठिकाणची प्रादेशिकता आढळते. पण त्या प्रादेशिकतेवर माणदेशाची छाप आढळते.

माणदेशाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे खिलार जनावरे होय. सर्व संकटांशी सामाना करीत तग धरून ती उभी आहेत. बाहेरच्या सपाटीच्या भागावर काम केलेले बैल येथे चालत नाहीत. तर माणदेशातील बैल कोठेही चालतात. या कादंबरीत आता दररोज आपले बैल घेऊन रानात जातात,

असे वर्णन येते. छगूच्या डोळ्याला लागल्यानंतर, “आबाने तावातावाने बैल दावणीला गुंतवले. वैरणीच्या दोन पेंड्या न चिरताच आळासोडवून दोन बैलांच्या पुढं टाकल्या.” (पृ.७) या माणदेशातील प्रत्येक शेतकऱ्याच्या दारात बैलजोडी असलेली पहावयास मिळते.

दुष्काळाचा अनुभव माणदेशातील जनतेला वारंवार येतो. येथे दुष्काळात जनावरांचे हाल होतातच पण लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी वणवण करावी लागते. दुष्काळ म्हटले की सर्व गोष्टींची टंचाई. ही टंचाई माणदेशामध्ये कायम अनुभवास येते. चारा आणि पाणी या दोन घटकांची टंचाई अधिक तीव्रतेने जाणवते. ‘नामदार’ या कादंबरीमध्ये नायकाच्या स्थलांतरामध्ये दुष्काळाचे वर्णन येत नाही. मात्र दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीतील पिकांचे वर्णन पहिल्या भागात आढळते.

माणदेशातील लोकांचा संसारच शेळ्या-मेंढ्या यांच्यावर अवलंबून असतो. प्रत्येकाच्या दारात चार दोन तरी शेळ्या-मेंढ्या पहावयास मिळतात. जिचा उल्लेख, गरिबाची गाय म्हणून केला जातो. अशा शेळी पालनाकडे लोकांचा कल अधिक असल्याचे दिसून येते. केस कापण्यासाठी आई पैसे देत नाही हे समजताच छगन एक बोकड विकतो व घरी येऊन आबांना सांगतो, “आबा घात झाला आहे. लांडगा कळपात घुसला. त्या लांडग्याला काय मिळून देता कळपाच्या बाहेर काढून त्या पाठीमागे पळत होतो. तोपर्यंत त्या लांडग्याचा दुसरा एक जोडीदार दबा धरून बसला होता. त्याने घात केला. एक बोकड पळवलं. चिकार प्रयत्न केला. परंतु हाताला काहीच लागलं नाही.” (पृ. २४) यातून माणदेशातील शेळ्या-मेंढ्या व्यवसायाला फारच अडचणी असलेल्या पहावयास दिसतात.

माणदेशातील जनता ही सहनशील व सोशिक आहे. हे लोक प्रेमळ, दयाळू व परोपकारी आहेत. प्रत्येक व्यक्ती कोणाकडून तरी शोषित असते. कादंबरीमध्ये एक एड्स झालेली मुलगी सी. एम. च्या गाडीला येऊन धडकते. तिच्याकडून सर्व काही जाणून घेऊन सी. एम. तिच्याकडून छगनवर डाव रचतात. “ती पोरगी तशी आज्ञाधारक. नुकतीचे एच.आय.व्ही. चा संसर्ग झालेली असूनही तशी थोडीशी टवटवीत दिसत होती. आजही कोणीही तिच्या मोहात पडू शकतो. छगनला याचा छंद आहे. ह्या मुलीला हत्यार बनवावे.” (पृ. १५०) अशा प्रकारे एक एड्स झालेली मुलगी तिला आणखी व्यभिचार करण्यास भाग पाडणारे नेते.

माणदेशातील निसर्ग आपल्या वेगळ्या शैलीने सर्वांना मोहित करणारा आहे. हा निसर्ग बरड माळरानाचा, दगड गोट्यांचा, असून येथे बांध वरुंबे व काटेरी खुरटी झाडी आढळतात. कादंबरीत, “बोरीची झुडपे बोरांनी वाकलेली होती. कारांच्या मुगद्या व्हायला लागल्या होत्या. गुरं-ढोरं, शेळ्या-मेंढ्या मुबलक चारा खाऊन मस्तावले होते. पांढरे शुभ्र बगळे जनावरांच्या अंगा-खांद्यावर बसून

जनावरांना गोचड्यापासून मुक्त करत होते. परंतु गोचड्या बगळ्यांना जुमानतात व्हय. कुठं लपून बसत्याल याचा नेम नाही. गोचड्या त्या गोचड्याच. गुराखे मेंढके आनंदात होते. शेतकरी आनंदात होता. कामात व्यस्त होता. उपसेल तेवढे कष्ट कमीच पडत होते. सगळा गाव आबादी आबाद होता. पाऊसमान चांगलं तर सगळंच चांगलं.” (पृ.१०) असा हा माणदेशातील निसर्ग आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना पावसावरच अवलंबून रहावे लागते.

माणदेशातील लोक हंगामी स्थलांतर करतात. पोटाची खळगी भरण्यासाठी काही लोक माथाडी व गिरणी कामगार होतात. तर काही लोक ऊसतोडणी कामगार म्हणून हंगामी स्थलांतर करतात. माणदेशातील काही लोक दुष्काळामध्ये आपल्या शेळ्या-मेंढ्यांना चारा मिळण्यासाठी स्थलांतर करतात. कादंबरीमध्ये अन्याय झालेला छगन माणदेशातून कायमस्वरूपी स्थलांतर करताना दिसतो. छगनच्या जाण्याचे बेचैन झालेल्या छायाला छगनची काळजी लागते. त्यावेळी आपल्या पत्नीला आबा सांगतात, “मला नाही भेटला. पण तो वाघमाऱ्याचा शिव न्हाय का गायक. पेटी घेऊन पोटासाठी गावोगावी फिरत असतो. त्याला भेटला होता.” यावरून काही लोक पोटासाठी स्थलांतर करतात. शिवासारखे लोक गावोगावी फिरतात.

माणदेश हा दुष्काळग्रस्त प्रदेश असल्याने तेथे काम करवून घेणाऱ्यांपेक्षा काम करणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. शिक्षण या मुलभूत गरजेची कमतरता असल्याने लोक शेतमजुरीकडे वळतात. कादंबरीमध्ये छगन शिरगावला जाऊन घरगडी होतो. बाळक्या हा शेतीवाडीची कामे करतो तर रामू छगनचा घरगडी होताना दिसतो. ज्वारी खुरपायच्या वेळेस गावातील बायकांचे ताफेच्या ताफे प्रत्येकाच्या मळ्यातील भांगलण करीत बांगड्यांच्या संगीतात खुरप्याने काळ्या आईचा पापुद्रा उलटा केला की तिहाई गुदगुल्या केल्यासारखे होई. “रोजगार करणाऱ्या बायकांची चंगळ होती. खुरपणीच्या दिवसात सुगीच्या दिवसात गावात काय मोकळी दिसते व्हय ?” (पृ.११) अशी ही माणदेशातील शेतकरी व शेतमजुरांची संख्या लक्षणीय आहे.

माणदेशातील लोक देव-देवता व संत यांना मानणारे आहेत. माणदेशालगत असणाऱ्या पंढरपूरमधील विविध संत या लोकांचे श्रद्धास्थान आहे. एखाद्या व्यक्तीला साप चावला तरी हे लोक तिला मारूतीच्या मंदिरात घेऊन जातात. छगनच्या आईच्या बाबतीतच हेच घडते. “लांबड्यान पांढरी बाजू दाखवली म्हणजे ती केस मारूतीरायाला सुद्धा मेचत नाही.” अशी येथील लोकांची श्रद्धा देवावर आहे. याशिवाय विविध महाराजांचा या प्रदेशात वावर आहे. छगनही आपल्याला मंत्रीपद मिळवण्यासाठी एका महाराजाकडे जातो. “महाराजांचे नाव ऐकून होतो. महाराजांनी एखाद्या गोष्टीत होकार दिला

म्हणजे ते काम हमकास होणार हा महाराजांचा लौकिक.” या महाराजांकडे जाऊन छगन त्यांचा कृपाप्रसाद मिळवून येतो आणि लवकरच मंत्रीपदावर विराजमान होतो. यासाठी महाराजांना तो पैशांच्या रूपात दान देतो.

माणदेशातील लोक रूढी व परंपरा जाणणारे लोक असल्याने ते अंधश्रद्धा मानतात. छया प्रेमभंगाने आणि चुक नसताना आपण छगनवर खोटा आळ घेतला यातून आतून पोखरली जाते. तशीच ती खंगत जाते. त्यावेळी आबा म्हणतात, “देव-देवशी करून पाहिले. कोणी मसोबा काढला. कोणी गाड्यावरची आय उठवून बसवली. काही लोकांचे म्हणणं होते करणीच केलीय. हे देवशी सांगत्याल तस केले पण गुण आला नाही.” (पृ.५७) कोणत्याही प्रकारची शंका अथवा आजार असो लोक देवाला देवस्थाला जवळ करतात. तर अंधश्रद्धा ही ते कधीच सोडत नाहीत.

माणदेशामध्ये विविध जातीधर्माचे लोक मिळून मिसळून राहतात. ते आपआपसातील विविध कार्यक्रमात सहभागी होतात. आवडाच्या लग्नानंतर सहा महिन्यातच तिचा पती मरण पावतो. वाघमाऱ्याचा शिवा हा ही खालच्या जातीतील असून तो गायक आहे. पेटी घेऊन तो पोटासाठी स्थलांतर करताना दिसतो.

माणदेशातील प्रत्येक गावचे काही ग्रामविशेष आहेत. त्या ग्रामविशेषानुसार गावाची रचना आणि प्रसिद्धी झालेली असते. त्यामध्ये प्रत्येक गावामध्ये मारूतीचे मंदिर असते. प्रत्येक गावातील लोक विविध प्रकारचे सण उत्सव साजरे करतात. प्रत्येक गावात मरीआई, लक्ष्मी, यांची देवळे असतात. तर गावाच्या एका बाजूला मसणवाटा असतो. याचे प्रत्यंतर ‘नामदार’ वाचत असताना येते.

अशाप्रकारे ‘नामदार’ कादंबरीची माणदेशी प्रादेशिकता आहे. या कादंबरीचे सुरुवातीचे कथानक माणदेशात घडते व त्यानंतर घडणाऱ्या कथानकावरही माणदेशाची गडद छाप असलेली दिसून येते. माणदेशाची विविध वैशिष्ट्ये या कादंबरीत शब्दरूप धारण करताना दिसतात. ती वाचत असताना वाचकासमोरून माणदेश तरळून जातो.

३.८ ‘नामदार’ कादंबरीतील शक्तिस्थाने :-

‘नामदार’ ही सीताराम सावंत यांची कादंबरी वाचकांच्या काही बाबतीत लक्षात राहते. ती राजकारणातील लोकांच्या जीवनावर प्रकाश टाकताना दिसते. त्याचबरोबर जीवनातील सत्य शोधताना दिसते. राजकारण, समाजकारण, प्रबोधन यांचा त्रिवेणी संगम सावंतांनी घातलेला आहे. या कादंबरीतील विशिष्ट घटक लोकांना वेगवेगळ्या पद्धतीने जाणताना दिसतात.

‘नामदार’ या कादंबरीची सुरुवात ही लहानपणी मुलांचे वर्तन कशा प्रकारचे असते, ते कोणकोणते खेळ खेळतात याचे वर्णन येते. छगन त्याच्या मित्रांबरोबर निर्गुडीच्या फोकांडीपासून धनुष्य तयार करतो व बाजरीच्या ताटाची शेवटची लांब असणारी कांडी बाण म्हणून लावतात. त्यातून छगनच्या डोळ्याला इजा होते. हा कादंबरीतील सुरुवातीचा प्रसंग वाचकांच्या मनावर भूरळ घालतो व वाचकास पुढे वाचण्यास प्रेरणादायी ठरतो.

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये सुरुवातीलाच एक पात्र वाचकांच्या मनाला चटका लावते. हे पात्र म्हणजे बुकाबाई होय. छगनला तलाठी नाहीतर मास्तर हो म्हणणारी. पुढाऱ्याचा गावात वट असतो म्हणून सांगणारी. तर छगनच्या डोळ्याची अवस्था पाहून हंबरडा फोडणारी. अशी ती माणदेशी स्त्री आहे. मटकीचे कडप गोळा करताना तिला साप चावल्याने ती जोरजोरान ओरडते. हाताला झिंझाडून साप खाली पाडते. दुसरा हात ती तोंडावर मारून घेते. आबा तिला देवळासमोर आणताच लोक बोलू लागतात. “पान लागलं, पान लागलं, बुकाबाईला पान लागलं.” मारूतीराया कोड सोडविल म्हणून लोक तिला पुन्हा लिंबाचा पाला चारणं, मिरच्या चारणं व प्रदक्षिणा घालायला लावण्यातून तिला फरक पडत नव्हता. तिची शुद्ध हरपते. तिच्या तोंडातून फेस येवू लागतो. तिचं शरीर निळसर दिसू लागते. काही लोकांच्या अत्यंत आग्रहाने तिला दवाखान्यात घेऊन जातात पण त्याचा काही फायदा होत नाही. ती मरण पावते. केवळ गावठी इलाजाने एखाद्या व्यक्तीचा कसा जीव जातो आणि त्यातूनच पोरका झालेल्या छगनमुळे या कादंबरीचे कथानक घडते.

वेगवेगळे प्रसंग मोठ्या खुबीने लेखकाने व्यक्त केलेले आहेत. छगूच्या जीवनातील महत्त्वाचा प्रसंग की ज्याने त्याला गाव सोडून जावे लागतो. “त्या दिवशी मी मुद्दाम मळ्यात गेले होते. आमच्याविषयी असलेल्या संशयामुळे छगू माझ्यावर नजर ठेऊन होताच. त्याची शेरडं मळ्याच्या बांधावर हिंडत होती. त्याची शेरडं मी जिथे बसले होते तिथे आली की, ठरल्याप्रमाणे मी साडीच्या निऱ्या सोडवून मला वाचवा, मला वाचवा म्हणून माळरानाकडे पळू लागले. छगूला वाटले, मला सर्पदंश झाला की, आणखी काय झालं म्हणून तो ही माझ्यामागे पळू लागला. आता मी केवळ परकर व ब्लाऊजवर होते. तिकडून श्रीकांत व गावातील पंचवीस-तीस मुलं आमच्याकडे धावतच आली. शिकारीसाठी म्हणून ती मुलं श्रीकांतनं मळ्याकडे आणली होती. त्या मुलांना शिकार घावो अगर न घावो. आम्हाला आमची शिकार गवसली होती. मी उसने हुंदके आणून सांगत होते. “छगूने माझ्या अंगावर हात टाकला. माझी साडी ओढली.” या प्रसंगात छगनला गोवले जाते. आणि तो आपले सर्व काही त्या प्रसंगाने विसरून जातो व पश्चिमेच्या दिशेने चालू लागतो. हा प्रसंग कादंबरीतील महत्त्वाचा प्रसंग आहे.

समाजामध्ये विविध प्रकारचे लोक असतात. वर वर पाहिले तर ते अत्यंत रागीट व कडवट वाटतात. पण त्यांच्या अधिक सहवासाने ते लोकांची मने सहज जिंकतांना दिसतात. या कादंबरीत सुबा यादवीन हे असेच एक पात्र आहे. आपल्या वर्तनातून ती सर्वांना वाईट वाटते पण तिचा स्वभाव सांगताना लेखक म्हणतात, “म्हातारी जशी दिसत होती, वरवरच पहाता जशी वाटत होती, तशी ती नव्हती. जेवढी दयाळू. तेवढीच निष्ठूर, जेवढी कडवट तेवढीच गोड. तिच्या शब्दात कडवटपणा, आवाजात जरब असली तरी त्या कडवटपणाला आपुलकीची झालरसुद्धा चिकटलेली होती. खडकातून पाझर फुटतो तसा तिच्या निष्ठूर खंबीर मनामध्ये मायेचा पाझरही होता.” (पृ.५०) प्रथमदर्शनी तिचा वाटणारा स्वभाव वेगळा व तिच्या अंतःकरणातील सु-स्वभावाचा एक एक कप्पा समोर येतो व तिच्या स्वभावात इतकी दाहकता कशामुळे असेल हे लक्षात येते.

ग्रामीण भागातील लोकांची मानसिकता ही वेगळ्याच प्रकारची असते. छगनसाठी नवीन गाडी आणलेली असते. तिची पूजा करायची असते. तेव्हा सहज छगन आवडाला म्हणतो, “तुम्ही करा ना पूजा.” यावर एक कामगार म्हणाला, ‘काहीतरीच कसं बोलता हो तुम्ही?’ मला तेव्हा खरेच माहित नव्हते की, विधवा स्त्रीने पूजा केल्याने काहीतरी घोटाला होतो. दरम्यान एक कामगार सुवासिनीस बोलवण्यासाठी निघून गेला.” (पृ.५६) यावरून फक्त सुवासिनीने पूजा करावी व विधवेने करू नये हे अंधश्रद्धाळूपणाचे वागणे लक्षात येते. छगन हा पुरोगामित्व स्वीकारलेला नेता म्हणून मान्यता पावतो. तो आवडा नावाच्या विधवेशी विवाह करतो. विधवा विवाहाचा पुरस्कर्ता म्हणून नावलौकिक मिळवितो. भारतीय समाजामध्ये रूढी, परंपरा फारच खोलवर रूजलेल्या आहेत. याच्याविरुद्ध आवाज उठवून स्त्रियांची स्थिती थोडीफार बदलण्याचा प्रयत्न करतो. लोकांच्या रूढी परंपरेवर प्रहार करताना दिसतो.

मानवी जीवनामध्ये काही अटळ सत्य असते आणि त्याचा विसर लोकांना पडतो आणि यातूनच लोकांचे वर्तन बिघडताना दिसते. हे सत्य म्हणजे मृत्यू होय. ते छगन विसरलेला असतो. म्हणूनच त्याच्या हातून हे अनर्थ घडताना दिसतात. “मी चार दिवसांनी, चार महिन्यांनी किंवा चार वर्षांनी केव्हातरी मरणार आहे. याची जाणीव मला असते. तो माणूस माणसाप्रमाणे वागतो. मला आज मृत्यूची जाणवी झाली व क्षणात माझ्यातला माणूस जागा झाला. मुख्यमंत्री पदाच्या खुर्चीपर्यंत पोहचलेला नामदार छगनरावांनी अचानक छगूसारखा विचार करू लागला.” (पृ.१५४) एकदा माणसाला मरणाची भिती वाटू लागली की तो आपले कार्य निष्कलंकपणे करतो व दुसऱ्याचा आदर करतो. प्रत्येक माणूस सत्प्रवृत्तीने वागण्यासाठी त्याला मरणाची जाणीव होणे गरजेचे आहे. नामदार छगनला मरणाची जाणीव होताच तो निरागस छगूसारखा वागू लागतो.

या कादंबरीमध्ये विविध प्रकारच्या बातम्यांचा वापर केला आहे. एखाद्याची नामुष्की करणे हे जितके वर्तमानपत्रातील बातम्याद्वारा जमते तितके दुसऱ्या माध्यमातून जास्त लोकांपर्यंत पोहचता येत नाही. त्या बातम्या पुढीलप्रमाणे, 'घरगड्याचा विधवेवर सतत चार वर्षे बलात्कार' व 'प्रदेशाध्यक्षांच्या आशीर्वादात विधवेचा पुनर्विवाह.' या दोन बातम्यांनी कादंबरीची रंजकता अधिक वाढवली आहे. अशा प्रकारे या कादंबरीतील विशिष्ट घटना कादंबरीचे शक्तिस्थान म्हणून सांगता येतील. यामध्ये अधिक प्रमाणात प्रबोधन आहे. जीवनाच्या प्रत्येक प्रसंगाच्या वेळी मानवाचे वर्तन वेगळ्याच प्रकारचे असते. त्या वर्तनातून सावंतांनी स्वप्नरंजन आणि प्रबोधन साधलेले आहे.

३.९ समारोप :-

सीताराम सावंतांनी 'नामदार' ही कादंबरी केवळ वाचकांचे मनोरंजन व्हावे आणि त्याला वेगळ्या अनुभव विश्वातील आनंद मिळावा या प्रयोजनाखातर ही कादंबरी लिहिली गेल्याचे लक्षात येते. सवतीचे पोर म्हणून छाननी अवहेलना केली जाते व त्याच्यावर विनयभंगाचा आळ घेऊन त्याला घरातून हाकलले जाते. घरातून बाहेर गेलेला छानन जगाचा आपल्या परीने पाहिजे तसा उपयोग करून घेतो. प्रत्येकाला मूर्ख बनवत सुटतो. शेवटी त्याला त्याच्या मृत्यूची जाणीव होते आणि तो लहान मुलासारखा वागू लागतो. स्त्रियांच्या विविध समस्यांवर कादंबरीकाराने प्रकाश टाकला आहे. स्त्री शिक्षण, विधवा विवाहास नकार, दुष्पट वयाच्या पुरुषांबरोबर लग्न अशी स्त्री मानवाच्या अत्याचाराला बळी पडताना आढळून येतात. समाजातील विविध रूढी परंपराही त्यांना समजावून दूर लोटण्याचा प्रयत्न करतात. आणि अंधश्रद्धेतून त्यांच्यावर अन्याय होतो.

सावंत हे स्थळाबद्दलचे भान ठेवणारे लेखक आहेत. नायक ज्या प्रदेशात वाढतो आणि ज्या प्रदेशात भरभराटीस येतो तेथील प्रदेश सर्व बारकाव्यासह रेखाटला आहे. नेता हा समाजाचा घटक असतो. समाजातील आपल्या प्रतिष्ठेसाठी कोणतेही चांगले कार्य करण्याचा प्रयत्न करतो आणि समाजाचा आदर्श बनतो. अशा वेळी ही जनता त्याच्यावर वेड्यासारखी प्रेम करताना दिसते. या कादंबरीमध्ये माणदेशाचे वर्णन येते. येथील निसर्गासह मानवी वर्तन समाजातील विविध घटकांमध्ये असणारी एकरूपता कादंबरीतून लक्षात येते.

माणदेशामध्ये घडत असणाऱ्या या कादंबरीमध्ये माणदेशाची सर्व वैशिष्ट्ये आढळून येतात. या कादंबरीच्या शक्तिस्थानामध्ये तिची बालबोध वळणाची सुरुवात, विविध बातम्यांचा वापर, जीवनातील अमूल्य प्रसंग, वेगवेगळ्या प्रकारचे स्वभाव आणि मृत्यू हे जीवनातील अटळ सत्य यांचा उपयोग कादंबरीकाराने केलेला आहे. फ्राईड यांच्या मानसशास्त्रीय सिद्धांताच्या आधाराने सावंत यांनी दिवास्वप्नांची रेलचेल याकादंबरीत प्रकट केली आहे. प्रत्येक संघर्षाची कृती वाटणे, व संघर्षाशिवाय फळ प्राप्त होणे ही दिवास्वप्ने कादंबरीत येतात.

संदर्भ सूची

१. गोडबोले, अरुण : दैनिक 'पुण्यनगरी'
सातारा आवृत्ती, दि. १३/०४/२००४.
२. पाटील, म. सु. : 'साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध.'
शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर,
पहिली आवृत्ती २००१, पृ. क्र. २८.
३. साळुंखे श्रीधर : दैनिक 'पुण्यनगरी'
सातारा आवृत्ती, दि. १३/०४/२००४.
४. बानुगडे पाटील नितिनकुमार : दैनिक 'सकाळ'
सातारा आवृत्ती, दि. १२/०४/२००४.
५. हातकणंगलेकर, म. द. : प्रस्तावना 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी
कादंबरी', संपा. विलास खोले,
द्वितीयावृत्ती - २००७, पृ. क्र. १८.
६. शेळके, भास्कर : 'मराठी कादंबरीतील प्रादेशिकता',
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,
द्वितीयावृत्ती - २००४, पृ. क्र. ६०.
७. गायकवाड, आर. डी. : दैनिक 'पुण्यनगरी'
सातारा आवृत्ती, दि. १३/०४/२००४.

-----x-----